

Research Paper

The Relationship between Identity and National Interest Under Pahlavi*Shahrooz Shariati¹ Seyyed Ramin Alborzi² Seyyed Mohsen Alavipour³

1. Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran
2. Ph.D. Student in Political Science, Department of Political Science, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran
3. Associate Professor, Department of International Political and Legal Studies, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran

DOI: <https://doi.org/10.22034/ipsa.2024.524>

Receive Date: 12 August 2024

Revise Date: 14 October 2024

Accept Date: 28 October 2024

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract**Introduction**

The majority of academic analyses of Iran's foreign policy during the Pahlavi period were based on realist and liberal approaches. It seems that the prevalence of "non-semantic" attitudes over the theories of international relations during this period has resulted in the role of identity being overlooked in various approaches to Iran's foreign policy, in contrast to the case during the Islamic Republic.

The foreign policy approaches of the Pahlavi period represent a significant area of interest for political science research in Iran, given the pivotal role of identity elements in understanding the concept of the "self" in relation to that of the "other". The government's lack of strength during this period resulted in a greater role for individuals than for institutions and structures in foreign policy. Consequently, the outcome of foreign policy was largely shaped by the mentality of Iranian statesmen regarding the categorization of allies and adversaries. In other words, the confrontation with Western countries and the changing roles of "other friend" and "other enemy" in the mindset of statesmen in the Pahlavi era had significant consequences for the history of Iran's developments, and an important part of these consequences remain relevant and ongoing in Iran's foreign policy. The issue with this article is that it assesses the influence of two key narratives in the relationship between Iranians and the West. The two principal narratives of "compromise" and "antagonism" were examined in the context of the five principal foreign policy approaches of the Pahlavi era, namely the "Third Force", "Negative Balance", "Positive Balance", "Positive Nationalism" and "National Independent Policy" approaches. The primary question this research seeks to answer is whether Iran's foreign policy during the Pahlavi era established a relationship between the "self" and the West with the objective of safeguarding Iran's national interests from the perspective of identity.

Methodology

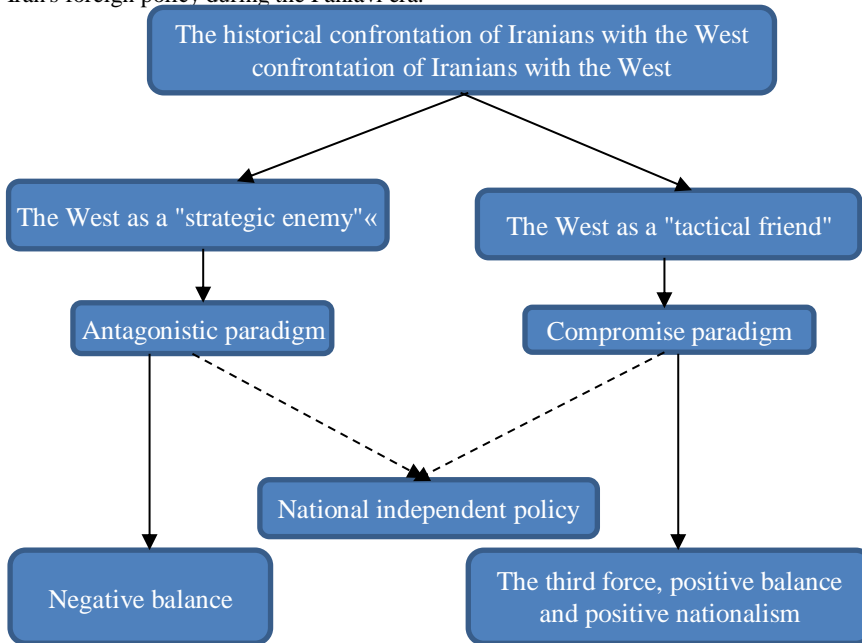
In addition to its theoretical nature, constructivism has methodological requirements. Moderate tendencies in constructivism are similar to those of interpretative methods. The analysis of why and how events occur in relation to "intersubjective dialectics" is an integral part of the critical research method. This research has used constructivism as a

* Corresponding Author:**Shahrooz Shariati, Ph.D.****E-mail:** shariati@modares.ac.ir

research method. In this article, the understanding of self and the other (the West) in Iran's foreign policy has been evaluated based on the considerations of the constructivist method.

Results and Discussion

In constructivism, the international system is founded upon concepts such as the "national self" and the "national other," which are shaped by the cognitive processes and interactions of humans with one another. In constructivism, the process of identity construction is based on the concepts of the "similar other" and the "different other". Identity reproduction occurs through the process of assimilation, which is dependent on representation. This process is contingent upon language and speech, and the act of silence is as significant as the act of speech. It can thus be argued that the similarities between "similar others" are as significant as the differences between "different others" in the process of reproducing national identity and interests. Iranians have historically been in a disadvantaged position in their interactions with Western powers over the past two centuries. This has resulted in a collective perception of inferiority among Iranians in comparison to the West, and in the view that Iranian politicians are largely influenced by external actors. Iran's interactions with Western superpowers, including Russia and Great Britain in the nineteenth century and the United States of America and the Soviet Union in the twentieth century, have resulted in Iranians' experiences of engaging with a range of entities associated with the West. Consequently, two concepts were established in the Iranian psyche. Firstly, the West was perceived as a "dangerous other" with regard to Iran's national interests. Secondly, the notion of defining national interests in alignment with the identity and interests of a "less dangerous enemy" as a "tactical friend" to safeguard against a "more dangerous enemy" was established. These two concepts also informed the five approaches that characterized Iran's foreign policy. The figure below illustrates the process of confronting the West in order to advance national interests in Iran's foreign policy during the Pahlavi era.

The three approaches of "third force", "positive balance" and "positive nationalism" in foreign policy of Iran Under Pahlavi are placed under the compromise paradigm. The two approaches of the Third Force and Positive Balance, of course, have an ontological difference in understanding the conditions of the international system with the approach of Positive Nationalism; in the approach of Positive Balance and Third Force, there was a view based on "suspicion" and "hostility" towards the West, but Positive Nationalism had a compromise approach with the West.

In addition, the findings of this research demonstrate that during the Pahlavi era, a No. of Iranian politicians held the view that the optimal provision of Iran's "national interests" was contingent upon independence from the West. Conversely, a different set of politicians advocated that Iran's national interests should be secured by establishing a security link with the West, with the objective of minimizing the country's expenses. This research demonstrates that neither of these two identity structures, despite the significant differences between them, can ensure the preservation of Iran's national interests.

Conclusion

The most fundamental factor shaping national interests in Iranian foreign policy from an identity perspective has always been "fear of foreign intervention". Russia (Soviet), England and the United States were understood in Iranian foreign policy during the Pahlavi era as "the other more dangerous" or "the other less dangerous". This article showed that the three approaches of "Third Force", "Positive Balance" and "Positive Nationalism" tried to secure Iran's national interests in the form of friendship and compromise with the West, despite the fundamental differences in the compromise paradigm. At the same time, this article showed that the "negative balance" approach considered the provision of Iran's national interests from an identity point of view dependent on confronting the West. The "independent national policy" approach also sought to combine "contradiction" and "compromise" in Iran's foreign policy during the Pahlavi era. In other words, the negative balance approach with "isolationism" tried to minimize another risk, and the independent national policy pursued this goal by emphasizing the increase of domestic power and making Iran a trans-regional power. It should be remembered that the choice of compromise paradigms such as the third power, balance and positive nationalism was rather an inevitable and expedient choice for Iranian statesmen. From the point of view of identity, the Pahlavi statesmen, whenever they saw fit, tried to gain credibility, at least in domestic public opinion, by criticizing the West. In their rhetoric and speeches, they tried to distance themselves from the world system and the Eastern and Western powers, and to show their ideas. But in the end, none of these positions could guarantee Iran's national interests.

Keywords: Iran, Foreign Policy, Pahlavi, National Interests, Constructivism, Identity.

References

- Abrahamian, Yervand (1997) *The Essays in Political Sociology of Iran*, translated by Sahila Torabi-Farsani, Tehran, Shiraze-ketab. (In Persian)
- Abrahamian, Yervand (2007) *the Paranoid in Iran*, in "Essays on Conspiracy Theory in Iran", compiled and translated by Mammad Ebrahim Fatahi, Tehran, Ney publishing. (In Persian)
- Abrahamian, Yervand (2012) *Iran between two revolutions*, translated by Peyman Fatahi and Ahmadgol Mohammadi, Ney publishing, 20th edition. (In Persian)

Persian)

Abrahamian, Yervand (2024) the Oil crisis in Iran; From Nationalism to Coup, translated by Mohammad Ebrahim Fatahi, Ney publishing. (In Persian)

Adib Moghadam, Arshin (2017) Psycho-nationalism; global thought, Iranian imaginations, translated by Ali Asghar Mohammad Alizadeh, Don't be published. (In Persian)

Adibzadeh, Majid (2008) The Language, the Discourse and The Foreign Policy: The Dialectic of Representing the West in the Iranian Symbolic World, Tehran, Akhtaran publishing. (In Persian)

Alam, Asadullah (1992) the Notes of Alam, by the efforts of Alinqi Alikhani (6 vols.), Tehran, Kitabsara Publications. (In Persian)

Alam, Mostafi (1998) Oil, Power and Principles: The Consequences of the Coup 1953, translated by Gholam Hossein Salehiar, Tehran, Chapakhsh, first edition. (In Persian)

Atabaki, Tourj (1997) Azerbaijan in Contemporary Iran, translated by Mohammad Karim Eshraq, Tehran, Tos Publishing. (In Persian)

Avery, Peter (1988) Contemporary History of Iran from the establishment of Pahlavi to the 1953 coup d'etat, (Vol. II) translated by Mohammad Rafiei Mehrabadi, Atai Publications

Azghandi, Alireza (1997) Iran's Foreign Relations (the Puppet Government) 1941-1979, Qomes Publishing.

Azghandi, Alireza (1999) the History of Political and Social Developments in Iran 1941-1979, Tehran, Qomes publishing.

Azghandi, Alireza (2002) Seyed Hassan Modares and Revision in the case of the Negative Balance, the Strategy Quarterly No. 26, Winter.

Azimi, Fakhreddin (2012) the Crisis of Democracy in Iran: 1941-1953, translated by Abdolreza Hoshang Mahdavi and Bijan Nowzari, Asim Publishing, 4th edition.

Bayat, Kaveh (1991) Qavam al-Saltaneh and the United States of America, the magazine of Ganjineh-Sanad, No. 1, the Spring.

Chernov, Fred (2009) Theory and Metatheory in International Relations: Conflicting Concepts and Contending Accounts, translated by Alireza Tayeb, Tehran, first edition. (In Persian)

Cottam, Richard (1992) Nationalism in Iran, translated by Ahmad Tadayon, Kavir publishing. (In Persian)

Covert, Paul (2013) Towards a Constructivist Theory of Foreign Policy in "Foreign Policy in the Constructed World" edited by Vandolka Kobalkova, translated by Mehdi Mirmehdi and Alireza Khosravi, Strategic Studies Research Institute. (In Persian)

Curzon, George Nathaniel (2009) Persia and Persian Question (Vol. 1), translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani, Scientific and Cultural Publications, 6th edition. (In Persian)

Document of the National Assembly (1954), description of the deliberations and speeches of the National Assembly, period 18, session 26, serial No. 26, document No. 2731. (In Persian)

Entzam, Nasrullah (1992) the Memoirs of Nasrullah Entzam: the events of September 1941 from the perspective of the royal family, by the efforts of Mohammad Reza Abbasi and Behrouz Tayrani, Tehran, the Research and Publication Office of the National Records Organization. (In Persian)

Farmanfarmaian, Manouchehr and Farmanfarmaian Rokhsan (1998) the Blood and Oil: Memoirs of an Iranian Prince, translated by Mehdi Haghhighatkah, Tehran, Qaqnos publications, first edition. (In Persian)

Fateh, Mostafa (1956) Fifty years of Iran's oil, Tehran, Sahami-Chehr Publishing Company (Sahami Print). (In Persian)

Foran, John (2012) Fragile Resistance: The History of Iran's Social Developments from the Safavid Period to the Years After the Islamic Revolution, translated by Ahmad Taddayon, Nashrerasa, 14th edition. (In Persian)

Foroughi, Mohammad Ali (1999) The Foroughi's Articles, first Vol., Tehran, Tos publications, third edition. (In Persian)

Fuller, Graham (1998) The Center of the Universe; Geopolitics of Iran, translated by Abbas Mokhbar, Ney publishing, second edition. (In Persian)

Gasiorowski, Mark (1992) American Foreign Policy and the Shah: Creating a Dominant Government in Iran, translated by Jamshid Zanganeh, Rasa Cultural Services, second edition. (In Persian)

Guzzin, Stefano & Leander, Anna (2006) Constructivism and International Relations: Alexander Wendt and his critics, Routledge, first Edition.

Homayoun Katouzian, Mohammad Ali (2001) Iran's Political Economy from the Constitution era to the End of Pahlavi, translated by Mohammad Reza Nafisi and Cambyz Azizi, Tehran, Markaz publishing, (In Persian)

Homayoun Katouzian, Mohammad Ali (2006) the Conflict between the state and

the nation in Iran, translated by Alireza Tayeb, Tehran, Ney publishing. (In Persian)

Houshang Mahdavi, Abdul Reza (1995) Iran's foreign policy during the Pahlavi era (1921-1979), Tehran, Alborz, second edition. (In Persian)

Houshang Mahdavi, Abdul Reza (2000) History of Iran's foreign relations: from the beginning of the Safavid era to the end of World War II, Amir Kabir. (In Persian)

Hoveyda, Fereydon (1986) The Fall of the Shah, translated by H. A. Mehran, the Information company Publishing. (In Persian)

Kay-Ostevan, Hossein (1950) The Negative balance policy in the 14th Parliament, THE Socrates Library Sales Center, Taban Publishing. (In Persian)

Khalili, Mohsen (2006) A Critique of the Other- Iranology of the British, the Political Science Journal, first year, No. 2, spring. (In Persian)

Khalili, Mohsen and Hamidi, Samaya (2011) discourse analysis of the foreign policy category in the deliberations of the first parliament of the National Constitutional Council, Political Science Journal, 6th year, 4th issue, Fall. (In Persian)

Lajvardi, Habib (1986) Interview with Muzafar Baghaee Kermani, Harvard University Iran Oral History Project, April 10, 1986, Tape No. 7, accessible at the Internet address: (Iranhistory.net/baghaee-kermani0). (In Persian)

Lesani, Abolfazl (1979) the Black Gold or the Calamity of Iran, Tehran, Amir Kabir. (In Persian)

Linklater, Andrew (2014) Neo-Realism, Critical Theory and School of Reconstruction, translated by Alireza Tayeb, Ministry of Foreign Affairs Publishing House, third edition. (In Persian)

Manouri, Seyed Ali (2016) Another Construction and Consolidation in Iran's Foreign Relations from the Formation of the Safavid Government (907 AH/1502 AD) to the First Ten Years of the Establishment of the Islamic Republic of Iran (1989 AD/1368 AD), Political Quarterly, Journal of the Faculty of Law and Political Science, Vol. 46, No. 3, autumn 1995. (In Persian)

Mazaheri, Mohammad Mahdi and Molai, Azam (2014) Government, Identity and Foreign Policy in Contemporary Iran (1925-2011), Strategic Policy Research Quarterly, second year, No. 7 (37 consecutive), Winter. (In Persian)

McGee, George (1990) Three Reports on The Nationalization of the Oil Industry, translated by Gholamreza Nejati, Tehran, publishing company. (In Persian)

- Mirspasi, Ali (2008) *Intellectual Discourse and The Politics of Modernization: Negotiating Modernity in Iran*, translated by Abbas Mokhbar, Tehran, Markaz publishing.
- Mirtorabi, Seyed Saeed (2017) *Analysis of The Interactive Relationship Between the Oil Nationalism in Iran and The Structural Changes of the Global Oil Market*, International Political Researches of Azad University, No. 33, winter.
- Mirza Saleh, Gholam-Hussein (2013) *Political Memoirs of Qawam Al-Sultaneh*, Tehran, Moein Publishing, the first edition.
- Misari, Nizar (2013) *A case study of Islam in the foreign policy of the United States*, in Kubalkova, Vandolka, *Foreign Policy in the Constructed World*, translated by Mehdi Mirmohammadi and Alireza Khosravi, Strategic Studies Research Institute, first edition. (In Persian)
- Modirshanehchi, Mohsen (1998) *Iran's Foreign Policy During Mossadegh's Era*, Political-Economic Information Quarterly, No. 131 and 132. (In Persian)
- Moshirzadeh, Homira (2005) *Constructivism as a meta-theory in international relations*, Faculty of Law and Political Science Journal, No. 65, Fall 2005. (In Persian)
- Moshirzadeh, Homira (2012) *Conventional theorizing and research in international relations and research requirements*, journal of theoretical policy research, new period, 12 issue, autumn and winter. (In Persian)
- Mossadegh, Mohammad (1979) *the Speeches of Dr. Mosadegh*, Amir Kabir Publishing, Tehran, Vol. 1.
- Moshirzadeh, Homira (1991) *the Memoirs of Mossadegh; second book: a summary of the history of the nationalization of the oil industry in Iran, by the efforts of Iraj Afshar*, Elmi Publications, 6th edition.
- Motaghi, Ebrahim (1999) *Orientation of Iran's foreign policy and national role from the coup to the Islamic revolution between the years 1953 to 1979*, Mofid Letter, No. 19.
- Mousavinia, Seyed Reza (2015) *from classical realism to Iranian realism: theoretical analysis of Iran's foreign relations with great powers (1501-1979)*" Strategic Policy Research Quarterly, fourth year, No. 15 (consecutive 45), winter. (In Persian)
- Mowahed, Mohammad Ali (2007) *The troubled dream of oil*; Tehran: Karnameh publication. (In Persian)
- Nahavandi, Houshang (1976) *the Basics of National Independent Policy*, New

- Strategy Quarterly, No. 80, taken from Nahavandi's speech at the International Symposium on National Independent Policy in Paris. (In Persian)
- Najati, Gholamreza (1999) Nationalization Movement of the Oil Industry and the Coup of 1953, Publishing Company, 8th Edition. (In Persian)
- Onuf, Nicholas Greenwood (2002) Worlds of Our Making: The Strange Career of Constructivism in International Relations: Routledge, 3rd Edition.
- Pahlavi, Mohammad Reza (1966) The White Revolution, Tehran. (In Persian)
- Pahlavi, Mohammad Reza (1970) the Mission for my homeland, Tehran, the book publishing and translation company. (In Persian)
- Pahlavi, Mohammad Reza (1976) Toward to the Great Civilization, Pahlavi Era Political Culture Research and Publishing Center in collaboration with Pahlavi Library. (In Persian)
- Pahlavi, Mohammad Reza (1992) Answer to History, by Shahriar Makan, Asman Printing House, Paris. (In Persian)
- Pahlavi, Mohammad Reza (2010) Toward to the Great Civilization, Frankfurt, Alborz publishing, first edition. (In Persian)
- Philipps, Andrew Bradley (2012) The Constructivism, in Martin Griffiths, Theory of International Relations for the 21st Century, translated by Alireza Tayeb, Tehran, ney publishing. (In Persian)
- Pira, Fatemeh (2000) the Relations between Iran and Germany, Tehran, Islamic Revolution Documentation Center. (In Persian)
- Qawam al-Sultaneh (1945), description of the deliberations of the 14th national parliament, dated 28 Bahman 1324, Islamic Council Documents Center, document No. 2176.
- Ramazani, Ruhollah (2022), History of Iran's foreign policy: from the Safavid era to the end of the Pahlavi, translated by Ruhollah Islami and Zainab Pezeshkian, Ney Publishing, 2nd edition. (In Persian)
- Ramazani, Ruhollah (2023) The Iran's Foreign Policy 1941-1973: A study of the foreign policy of modernizing nations, translated by Mohammad Jafar Javadi Arjamand and Sadegh Ghorbani, Tehran University Press, First edition. (In Persian)
- Ranjekesh, Mohammad Javad and Gramyan, Saideh-Sadat (2020) Features of the discourses of approach to the West in Iran's foreign policy; research sample: Mossadegh period (1941-1953) and Pahlavi II (1963-1979), the Fundamental Western Studies, Year 11, No. 2 fall and winter. (In Persian)

- Reus-Smith, Christian (2005) *Constructivism, theories of International Relations*. 3rd Edition. Palgrave, Mc Milan books.
- Rouhani, Foad (1974) *Iran's Oil Nationalization History*, Tehran, Franklyn Publications, second edition. (In Persian)
- Rouhani, Foad (1976) *the Iran's oil industry twenty years after the nationalization*, Tehran, the Pocket books stock company, (In Persian)
- Ruggie, John Gerard (2018) *Constricting The World Polity: Essays in International Institutionalization*, Routledge, 6th Edition.
- Sadeghi, Seyed Shamsuddin (2009) *An introduction to the causes of xenophobia and xenophobia in the contemporary political culture of Iran*, *Journal of Political Science*, 4th year, 4th issue, Fall. (In Persian)
- Safai, Ebrahim (1992) *The Big Mistake of Oil Nationalization*, Tehran, Ketabsara publications. (In Persian)
- Sahraei, Alireza; Khalili, Mohsen; Manshadi, Morteza and Islami, Ruhollah (2019) *the Continuity of power in foreign policy from Foroughi's point of view*, *Iranian Journal of International Politics*, Year 7, No. 2, Spring and Summer. (In Persian)
- Saree Al-Qalam, Mahmoud (2000) *the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran: Theoretical Review and Coalition Paradigm*, the Presidential Strategic Research Center, First Edition. (In Persian)
- Saree Al-Qalam, Mahmoud (2013) *Iran and Globalization: Challenges and Solutions*, the Center for Strategic Research of Expediency Discernment Forum, fifth edition. (In Persian)
- Seifpour Fatemi, Nasrullah (2021) *the Memoirs of the events in the Persian Gulf on the early of World War II, 14th Parliament and the Crisis of Azerbaijan (1938-1946)*, Tehran, Shiraze Publishing Center, second edition. (In Persian)
- Shaukat, Hamid (2006) *on the target: the political life of Qawam al-Sultaneh*, Tehran, Akhtran publishing, first edition. (In Persian)
- Sheikh Al-Islami, Mohammad Javad (1989) *the face of Ahmad Shah*, Nashre Mahi, first edition.
- Stewart, Richard (1991) *The Last Days of the Shah*, translated by Abdul Reza Hoshang-Mahdavi, Tehran, Moein publishing. (In Persian)
- Tabatabai, Ariane (2020), *No Conquest, No Defeat: Iran's National Security Strategy*, Oxford University Press.
- Taghizad, Seyed Hasan (2000) *the Stormy Life; by the efforts of Azizullah*

- Azizzadeh, Tehran, Ferdous Publications, first edition. (In Persian)
- Tajik, Mohammad Reza (2004) the Foreign policy, the arena of lack of decision-making and planning, Center for Presidential Strategic Studies, Vol. 1. (In Persian)
- Tajik, Mohammad Reza (2005) The relationship between foreignness and identity among Iranians, Tehran, Farhang Gaftman, first edition. (In Persian)
- Vardi, Ahmed (2012) The life and times of Mohammad Ali Foroughi, translated by Abdul Hossein Azarang, Tehran, Namak Publications. (In Persian)
- Wendt, Alexander (2002) "Agent-Structure Problem in International Relations Theory, International Organization. No. 41, Vol. 3, Summer.
- Wendt, Alexander (2006) Social Theory of International Politics, translated by Homira Moshirzadeh, Printing and Publishing Center of the Ministry of Foreign Affairs. (In Persian)
- Yergin, Daniel (1997) the history of petrol, translated by Gholamhossein Saleh-Yar, the Information company Publications. (In Persian)
- Zooqi, Iraj (1989) Iran and the Great Powers in the Second World War, Pajang publication, the second edition. (In Persian)
- Zooqi, Iraj (2000) The negative balance of crisis in foreign policy, History of Foreign Relations magazine, No.2, Spring. (In Persian)
- Zunis, Marvin (1991) The Royal Defeat, translated by Abbas Mokhber, Tarhe-no Publications, (In Persian).

نسبت هویت و منافع ملی در سیاست خارجی ایران عصر پهلوی

* شهروز شریعتی^۱ سید رامین البرزی^۲ سیدمحسن علوی پور^۱

۱. دانشیار، گروه علوم سیاسی (مسائل ایران)، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۲. دانشجوی دکتری علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی (مسائل ایران)، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۳. دانشیار، گروه علوم سیاسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی:

<https://doi.org/10.11735790.1403.19.3.5.3>

چکیده

نقش هویت در تحلیل سیاست خارجی ایران در عصر پهلوی، مغفول مانده است که بخشی از این بی‌توجهی را می‌توان با سیطره نگرش‌های غیرمعناگرا بر نظریه‌های روابط بین‌الملل در این دوره، مرتبط دانست. مقاله حاضر کوشیده است، با به‌کارگیری نظریه «برساخت‌گرایی» و روش تحلیل متأثر از این نظریه، نسبت فهم «خود» با «غرب» را در سیاست خارجی عصر پهلوی و در برابر نقش ابرقدرت‌هایی چون اتحاد جماهیر شوروی، بریتانیا، و ایالات متحده ارزیابی کند. یافته‌های این پژوهش با فرضیه اکتشافی نشان می‌دهد، «خود ایرانی» در کنشگری با «دیگری غربی» چگونه در این دوره در قالب دو برساخت هویتی «خود ستیهند» و «خود سازشگر» بازتاب یافته است؛ از دیدگاه نویسندگان پژوهش حاضر، برساخت هویتی ستیهند در دوره کوتاهی از عصر پهلوی که با انزوآگرایی و تلاش برای دوری‌گزینی از اتحادها و ائتلاف‌های یکسویه با دولت‌های خارجی همراه بود، تأمین حداکثری «منافع ملی» ایران را وادار استقلال همه‌جانبه از دیگری غربی می‌دانست که به‌ویژه در چارچوب رویکرد «موازنه منفی»، به‌مثابه رویکردی ستیهند و نگاهی انتقادی، سبب تقابل با غرب شد، اما برساخت هویتی حاصل از «خود سازشگر»، به‌ویژه در قالب سه رویکرد «نیروی سوم»، «موازنه مثبت»، و «ناسیونالیسم مثبت»، دوستی با غرب را برای تأمین منافع ملی ایران توصیه می‌کرد و تلاش داشت با مصلحت‌اندیشی و برقراری پیوند امنیتی با «دیگری کم‌خطرتر»، هزینه «دیگری خطرناک‌تر» را برای کشور به حداقل برساند. پژوهش حاضر، همچنین نشان داد که هیچ‌کدام از این دو برساخت هویتی و حتی سنتز آن‌دو که در قالب سیاست مستقل ملی بازتولید شد، با وجود تفاوت‌های بنیادین نتوانستند موجب تضمین منافع ملی ایران شوند.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۷

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

ایران، سیاست خارجی، پهلوی، منافع ملی، برساخت‌گرایی، هویت

* نویسنده مسئول:

شهروز شریعتی

پست الکترونیک: shariati@modares.ac.ir

مقدمه

تحلیل‌های دانشگاهی از سیاست خارجی ایران در دوره پهلوی، بیشتر مبتنی بر رویکردهای واقع‌گرا و لیبرال بوده است. به نظر می‌رسد، افزون‌بر سیطره نگرش‌های «غیرمعناگرا» بر نظریه‌های روابط بین‌الملل در این دوره، سویه‌های ضعیف هویت‌گرایی نیز در دوره پهلوی موجب شده است که نقش‌های هویتی در رویکردهای گوناگون سیاست خارجی ایران، همانند دوره جمهوری اسلامی، مورد توجه قرار نگیرند. از آنجاکه سیاست خارجی هر کشوری، به فهم باورها و نحوه پردازش مفاهیم مرتبط با سیاست خارجی مربوط می‌شود (سریع‌القلم، ۱۳۹۲، ۵۸)، رویکردهای سیاست خارجی عصر پهلوی، همگی از آن جهت که با وجود تمام نقاط ضعف و قوت، دارای عناصر هویتی نیز در فهم «خود» و «دیگری» بودند، موضوعاتی قابل تأمل برای پژوهش‌های علوم سیاسی در ایران به‌شمار می‌آیند. عدم فراگیری هویت واحد ملی و احساس شهروندی و ضعف نهادین دولت (مظاهری و ملائی، ۱۳۹۳، ۱۳۳) در این عصر، باعث شد که نقش «اشخاص» از «نهادهای ساختارها» در سیاست خارجی مهم‌تر باشد و در نتیجه، برونداد سیاست خارجی، بیشتر نتیجه «ذهنیت» دولتمردان ایرانی از دوست و دشمن بود تا تصمیم‌سازی بر پایه الگوها و گزاره‌های واقع‌گرایانه یا لیبرالی باشد. به بیان روشن‌تر، رویارویی با «شوروی»، «بریتانیا»، و «ایالات متحده آمریکا»، و جابه‌جایی نقش «دیگری دوست» و «دیگری دشمن» در ذهنیت دولت‌مردان و مردم ایران در عصر پهلوی، پیامدهای مهمی برای فراز و فرود تاریخ تحولات ایران داشته است که بخش مهمی از این پیامدها، همچنان در سیاست خارجی ایران، سوژگی و تداوم دارند. «برساخت‌گرایی^۱»، برخلاف مفروض‌های رایج رویکردهای «واقع‌گرا» و «لیبرالیسم»، تفسیری از عرصه سیاست به دست می‌دهد که می‌توان از آن منظر، نقش عناصر دارای همبستگی‌های بین‌ذهنی، مانند ناسیونالیسم، قومیت، نژاد، و تأثیر این عوامل بر تفسیر سیاست‌های جهانی، ساخته شدن هویت‌ها، و چگونگی چرخه بازتولید آن‌ها را فهم کرد (لینکلتر، ۱۳۹۳، ۴۵۷).

در فهم برساخت‌گرایی می‌توان به ارتباط میان هنجارها، نهادها، هویت‌ها، هویت جمعی دولت، سرچشمه‌های ایدئولوژی، فرهنگ، اسطوره‌های ملی، و... توجه کرد (روزاسمیت^۲، ۲۰۰۵، ۲۰۰) و این به آن معناست که برساخت‌گرایی، امکاناتی را برای

1. Constructivism

2. Reus-Smith

واکاوی مفاهیمی چون «منافع ملی» و کشورهای «دوست» و «دشمن» در نظام بین‌المللی در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد؛ زیرا، در نگاه برساخت‌گرا، ساخت‌بندی داخلی یک دولت و به‌ویژه نحوه شناخت و توصیف نظام بین‌المللی از سوی رهبران و مردم، اهمیت چشمگیری در تحلیل رفتار یک دولت در برابر دیگران دارد (چرنوف، ۱۳۸۸، ۱۴۶). در برساخت‌گرایی، بین قلمرو داخلی و قلمرو خارجی، تفاوتی وجود ندارد و همیشه نوعی پل بین این دو جهان قرار دارد؛ زیرا، در این رویکرد، هویت/منافع دولت‌ها را باید در یک چشم‌انداز کلی و تلفیق شرایط داخلی و شرایط بین‌المللی در یک نظم نگریست (راگی^۱، ۲۰۱۸، ۴۴). در واقع، برداشت دولت‌ها از هویت خود و اینکه در نتیجه داشتن این هویت چه منافعی دارند، برخاسته از ساختارهای معنایی بین‌ذهنی مشترک است، نه اینکه پیش از تعامل اجتماعی به‌صورت خودجوش شکل گرفته باشد (فیلیپس، ۱۳۹۱، ۱۵۹). البته ممکن است هویت، خود، بازتاب منافع خاصی باشد، اما در ادامه موجودیت «خود» است که به منافع شکل می‌بخشد (کوورت، ۱۳۹۲، ۲۹۰). سرانجام، باید یادآوری کنیم که هرگونه هویت دولت در سیاست جهان، تا اندازه‌ای، زاده رویه‌های اجتماعی‌ای است که آن هویت را در داخل می‌سازند (لینکلتر، ۱۳۹۳، ۴۷۸). با توجه به اینکه مسئله هویت، نقطه کانونی رهیافت برساخت‌گرایی است (مشیرزاده، ۱۳۸۴)، این رهیافت با پرتو افکندن به تاریخ روابط خارجی ایران و ارزیابی نحوه برخورد غرب و پاسخ ایران در برابر غرب‌های متفاوت، پیامدهای این تعامل را بر «منافع ملی» ایران با دیدی جامع‌تر از نظریه‌های دیگر بررسی می‌کند.

هدف پژوهش حاضر این است که با اتکا به نظریه «برساخت‌گرایی» و آرای «الکساندر ونت»^۲ به مثابه چارچوب نظری، نقش دو کلان‌روایت (گفتمان) اصلی در برخورد ایرانیان با غرب، یعنی «سازش‌گرایی» و «ستیهندگی» را در پنج رویکرد اصلی سیاست خارجی آن عصر، یعنی رویکردهای «نیروی سوم»، «موازنه منفی»، «موازنه مثبت»، «ناسیونالیسم مثبت»، و «سیاست مستقل ملی»، واکاوی کند. براین اساس، پرسش اصلی این پژوهش این است که «سیاست خارجی ایران در عصر پهلوی، نسبت «خود» با «غرب» را برای دستیابی به منافع ملی ایران، چگونه ارزیابی کرده است؟»

1. Ruggi

2. Alexander Wendt

۱. پیشینه پژوهش

اگرچه به‌کارگیری رویکرد برساخت‌گرایی در تحلیل سیاست خارجی پس از انقلاب، بسیار به‌کار گرفته شده است، اما برای تحلیل سیاست خارجی عصر پهلوی، کمتر مورد توجه بوده است. در این مقاله، پیشینه پژوهش، دو بخش است؛ بخش نخست، آثاری هستند که از برساخت‌گرایی به‌عنوان چارچوب نظری در تحلیل سیاست خارجی پیش از انقلاب استفاده کرده‌اند و بخش دوم، در بردارنده آثاری است که الزاماً رویکرد برساخت‌گرایی و سیاست خارجی، موضوع بحث آنان نبوده، اما به مبحث «خود» و «دیگری» و ساخته شدن این مفهوم در ذهنیت ایرانیان پرداخته‌اند.

۱-۱. برساخت‌گرایی و سیاست خارجی

آرین طباطبایی (۲۰۲۰)، در مقاله‌ای با عنوان «نه پیروزی، نه شکست: راهبرد امنیت ملی ایران»، فهم ایرانیان از امنیت خود را به‌شدت تحت تأثیر تجربه‌های تحقیرکننده آن‌ها از رویارویی با غرب می‌داند که باعث شده است، بدگمانی و بی‌اعتمادی ایرانیان به غرب به‌عنوان یک ویژگی ملی شکل بگیرد.

ارشین ادیب مقدم در کتاب «روان‌ملی‌گرایی: اندیشه جهانی، تصورات ایرانی» (۲۰۱۷)، تلاش کرده است با فهمی دیالکتیکی، نقش عناصری چون شاهان و تاریخ باستانی، ظهور آگاهی ملی مدرن در ایران، جغرافیای خاص و روابط اسلام و مدرنیته را در ساختن شخصیت ملی ایرانیان در قرن اخیر، مؤثر نشان دهد.

رمضانی در یک مجموعه دوجلدی با عنوان‌های «سیاست خارجی ایران ۱۹۷۳-۱۹۴۱» (۱۴۰۱) و «تاریخ روابط سیاست خارجی ایران: از صفویه تا پایان پهلوی» (۱۴۰۲)، کوشیده است با رویکرد نظری و استفاده از مفهوم «اعتماد»، فهم درونی سیاست خارجی ایران در برخورد با غرب (از صفویه تا پهلوی) را تحلیل کند.

موسوی‌نیا در مقاله «از رئالیسم کلاسیک تا رئالیسم ایرانی: تحلیل نظری روابط خارجی ایران با قدرت‌های بزرگ (۱۹۷۹-۱۵۰۱)» (۱۳۹۴) کوشیده است، خاص‌بودگی و پیچیده بودن شرایط سیاست خارجی ایران را با خوانشی نزدیک به برساخت‌گرایی از رئالیسم، که آن را «رئالیسم ایرانی» می‌نامد، در قالب چهار ایده کانونی، یعنی «تعیین ساختاری بر کیفیت روابط خارجی و هراس

1. No Conquest, No Defeat: Iran's National Security Strategy

دائمی از تعرض خارجی»، «تجارت ابزاری برای امنیت‌یابی»، «قطبی‌نگری در روابط خارجی»، و «رابطه معکوس غنای جغرافیایی با امنیت»، در طول بیش از چهار سده، تبیین کند.

رنجکش و گرامیان (۱۳۹۹) در مقاله «ویژگی‌های گفتمان‌های رویکرد به غرب در سیاست خارجی ایران؛ نمونه‌پژوهی: دوره مصدق (۱۳۳۲-۱۳۳۰) پهلوی دوم (۱۳۵۷-۱۳۴۲)» با تحلیل گفتمان رویکرد به غرب در سیاست خارجی مصدق و محمدرضا شاه، نزاع گفتمانی و دال‌های سازنده هر دو گفتمان ضد یکدیگر را (چه در عرصه سیاست داخلی و چه در حوزه سیاست خارجی) توصیف کرده‌اند.

مظاهری و ملاتی در مقاله «دولت، هویت و سیاست خارجی در ایران معاصر (۱۳۹۰-۱۳۰۴)» (۱۳۹۳) نقش مسائل داخلی، «هویت نوعی» و «هویت نقشی» دولت را بر سیاست خارجی عصر پهلوی و جمهوری اسلامی باتکیه بر نظریه برساخت‌گرایی وتنی، بررسی کرده‌اند. این پژوهشگران، دریافته‌اند که اساس سیاست خارجی ایران در هر دو دوره یادشده، متأثر از رویکردهای هویتی دولت است و به دلیل ضعف و فقدان نهادهای مدرن، تعریف هویت دولت، نه در تعامل با ملت، بلکه بر پایه نگرش‌های نخبگان حاکم، شکل گرفته است و سیاست خارجی دو دوره، با وجود ایدئولوژی متفاوت و حتی متضاد، به نتیجه یکسانی انجامیده است.

۲-۱. «خود» و «دیگری» و «شکل‌گیری ذهنیت ایرانی»

محمدرضا تاجیک در دو کتاب «سیاست خارجی ایران: عرصه فقدان تصمیم و تدبیر» (۱۳۸۳) و «رابطه غیریت و هویت در میان ایرانیان» (۱۳۸۴) تلاش کرده است با به‌کارگیری روش تحلیل گفتمان نشان دهد که چگونه می‌توان به مقوله هویت اندیشید و تعریف مشخصی از هویت ایرانی و سیر تطور و تحول آن ارائه داد؛ این نویسنده سعی کرده است، هم رویکردهای ذات‌گرایانه و هم رویکردهای برساخت‌گرایانه هویتی را مطرح و نقد کند.

سیدعلی منوری در مقاله «ساخت و تثبیت دیگری در روابط خارجی ایران: از تکوین حکومت صفوی تا ده سال نخست جمهوری اسلامی» (۱۳۹۵) تلاش کرده است، برداشت دولتمردان دوره‌های صفویه، قاجار، پهلوی، و جمهوری اسلامی را از «خود» و «دیگری» بازنمایی کند.

ادیب‌زاده در مقاله «زبان، گفتمان و سیاست خارجی: دیالکتیک بازنمایی غرب در جهان نمادین ایرانی» (۱۳۹۴)، با به‌کارگیری تبارشناسی فوکویی، متن‌های تولیدشده در فضای

فرهنگی و گفتمان‌های سیاسی ایران بین سال‌های ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷ را علت غرب‌ستیزی (مدرن‌ستیزی) در فرهنگ سیاسی ایران می‌داند و براین اساس، سیاست خارجی ایران در این برهه بیست‌ساله را واکاوی می‌کند.

محسن خلیلی در مقاله «نقدی از دیگر -ایران‌شناسی انگلیسی‌ها» (۱۳۸۵) با تحلیل محتوای خاطرات و نوشته‌های شش سفیر بریتانیا در ایران (فریزر^۱، پرسکی کاکس^۲، هاردینگ^۳، بولارد^۴، کرزن^۵، و رایت^۶)، نقش فهم آن‌ها از شخصیت ملی ایرانیان و ویژگی‌های مثبت و منفی مردم ایران و چیستی هویت ایرانی را تحلیل کرده است.

همچنین، محسن خلیلی و سمیه حمیدی «تحلیل گفتمان مقوله سیاست خارجی در مذاکرات نخستین مجلس شورای ملی مشروطیت» (۱۳۹۰) تلاش کرده‌اند، با تحلیل سخنرانی نمایندگان مجلس اول مشروطه بر پایه نظریه برساخت‌گرایی اجتماعی و روش تحلیل محتوای فرکلاف، انگاره ذهنی آنان را در مورد عنصر خارجی، چگونگی برخورد با آن، دامنه منافع ملی، و اساساً نگاه به خود و دیگری، در قطب‌سازی‌ها و غیریت‌بندی‌های آن و ارزش‌های منتسب به خود و دیگران، تحلیل کنند.

سید شمس‌الدین صادقی در مقاله «درآمدی بر علل بیگانه‌ستیزی و بیگانه‌هراسی در فرهنگ سیاسی معاصر ایران» (۱۳۸۸) ذهنیت ایرانیان و ریشه‌های شکل‌گیری فهم ایرانیان از خود و دیگری و ساخته شدن بینش و نگرش ایرانیان از جهان را بر پایه رویکرد فرهنگی، واکاوی کرده است.

هرچند همه آثار یادشده، موضوع برساخته شدن هویت ایرانی را در برخورد با غرب بررسی کرده‌اند، اما هیچ‌یک از آن‌ها به تفکیک رویکردهای پنج‌گانه در سیاست خارجی ایران عصر پهلوی از زاویه برساخت‌گرایی، و همچنین، چگونگی فهم از «غرب»، به عنوان مهم‌ترین عامل شکل‌دهنده ذهنیت و شخصیت ملی دولتمردان ایران در سوگیری‌های سیاست خارجی عصر پهلوی نپرداخته‌اند. افزون‌براین، توجهی به رویکرد دیالکتیکی و نزاع هم‌زمان عناصر سازش‌گرا و ستیزه‌جو با غرب در خوانش‌های گوناگون از هویت/منافع در دولت‌های دوره‌های مختلف نداشته‌اند.

1. Fraser
2. Percy-Cox
3. Harding
4. Bullard
5. Curzon
6. Wright

۲. روش پژوهش

سازهانگاری، افزون بر ماهیت نظری، دارای استلزامات روش‌شناسی است (مشیرزاده، ۱۳۹۱، ۵)، و به تعبیر اونوف^۱، می‌توان آن را دارای «گشودگی روشی» دانست (اونوف، ۲۰۰۲، ۳۴) و بر کل‌گرایی روش‌شناختی آن تأکید کرد (ونت^۲، ۲۰۰۲، ۵۷). به بیان روشن‌تر، خوانش‌های میانه‌روانه (کم‌رنگ) در برساخت‌گرایی، همچون شیوه‌های تفسیری مورد استفاده قرار می‌گیرند و پرداختن به چرایی و چگونگی رویدادها در رابطه «دیالکتیک بین‌الذاتانی»^۳ خود، جزئی جدایی‌ناپذیر از شیوه‌های مرسوم روش پژوهش انتقادی است (ونت، ۱۳۸۶، ۱۲۲؛ گوزینی و لئاندر^۴، ۲۰۰۶، ۴۷). بنابراین، در پژوهش حاضر نه تنها برساخت‌گرایی به مثابه چارچوب نظری به کار رفته است، بلکه با به‌کارگیری سوبه‌های روش‌شناختی این نظریه، از آن به‌عنوان روش پژوهش نیز استفاده شده است.

۳. چارچوب نظری پژوهش

نظام بین‌المللی در رویکرد برساخت‌گرایی، «اجتماع‌بنیان»^۵ و مبتنی بر مفاهیمی مانند «خود ملی»^۶ و «دیگری ملی»^۷ است که بر پایه اندیشیدن و تعامل انسان‌ها با یکدیگر صورت‌بندی می‌شود (چرنوف، ۱۳۸۸، ۱۴۴). بر پایه این دیدگاه، تعاملات، هویت‌ها را خلق می‌کنند (ونت، ۱۳۸۶، ۳۵) و به تفاوت هویت ملی با سایر اشکال هویت‌های دیگر سیاسی و اجتماعی معترف است (کوورت، ۱۳۹۲، ۲۸۸). منحصر به فرد بودن فضای سیاسی درون مرزهای ملی و نبود زندگی سیاسی در خارج از این مرزها، سبب شده است که «قلمرو ملی» به محل اصلی شکل‌گیری هویت افراد تبدیل شود و یک دوگانه متضاد مبتنی بر منافع قلمرو داخل مرزهای ملی (خود) در مقابل قلمرو خارج از مرزهای ملی (دیگری) به وجود آید. هم‌زمان، این دوگانگی داخل و خارج به تکوین ساختارهای ملی‌ای می‌انجامد که در آن، شهروندان احساس امنیت می‌کنند و این دوگانگی،

1. Onuf
2. wendt
3. Inter subjectivity
4. Guzzini & Leander
5. Socially Constructed
6. National Self
7. National Other

دولت‌ها را به‌عنوان تنها فضای سیاسی ممکن معرفی می‌کند و هرچه را که خارج از مرزهای ملی بیابد، تهدید می‌انگارد (میساری، ۱۳۹۲، ۲۲۸). فرایند ساخته شدن هویت در برساخت‌گرایی بر «دیگری شبیه» و «دگر متفاوت» بنا شده است. بازتولید هویت از طریق همسان‌سازی با استفاده از بازنمایی اتفاق می‌افتد که به‌نوبه خود به زبان و گفتار وابسته است و در برساخت‌گرایی نه تنها زبان و گفتار بلکه سکوت نیز به‌مثابه یک کنش برساختی اهمیتی در حد آن دو دارد؛ بنابراین، شباهت‌های «دیگری‌های شبیه» هم به‌اندازه تفاوت «دیگری‌های متفاوت» در فرایند بازتولید هویت/منافع ملی اهمیت دارند (میساری، ۱۳۹۲، ۲۳۹).

به‌نظر ونت، دولت‌ها، کنشگرانی نیت‌مند هستند که برداشت مشخصی از «خود» دارند (ونت، ۱۳۸۶، ۲۸۳) و نظام مشترک اجتماعی و روابط قدرت خود را بازتولید می‌کنند که این «منافع با انگاره‌ها قوام می‌یابند» (ونت، ۱۳۸۶، ۱۶۶). به‌نظر ونت، مفهوم «منافع ملی» بر چهار پایه بقای فیزیکی، رفاه اقتصادی، استقلال، و «احترام به نفس جمعی»^۱ استوار شده است که سه مورد نخست را از جرج و کوهن^۲ به‌عاریت گرفته و چهارمین مورد را خود، به‌عنوان یکی از پایه‌های منافع ملی، به آن افزوده است (ونت، ۱۳۸۶، ۳۴۱). او بار دگرزارة لیبرال‌ها و واقع‌گرایان که عامل اصلی تعیین‌کننده سیاست بین‌المللی را «توزیع توانمندی‌های مادی» می‌دانند، باور دارد که وزن عوامل مادی در سطح نظری و فلسفی و نه در سطح پژوهش تجربی تعیین می‌شود و درعین حال، در هر مورد پژوهشی خاص باید به وزن نسبی عوامل مادی و هویتی توجه شود (مشیرزاده، ۱۳۸۴، ۱۶۸).

ونت، سه عامل مادی توزیع توانایی‌ها، ترکیب فنی توانایی‌های مادی، و جغرافیا و منابع طبیعی را در ساخته شدن سیاست و هویت یک دولت بسیار مهم می‌داند و بر این نظر است که این نیروهای مادی که به‌گونه‌ای مستقل از جامعه وجود دارند، بر جامعه تأثیر می‌گذارند (ونت، ۱۳۸۶، ۱۱۰). ونت در توضیح ساخته شدن هویت و منافع، به نقش متقابل و مهم «من مفعولی»^۳ و «من فاعلی»^۴ می‌پردازد؛ به تعبیر ونت، «من مفعولی»، خودی است که از طریق نگاه دیگران به خود شکل می‌گیرد و می‌تواند متعارض، یا مبتنی بر همکاری باشد. در نتیجه،

1. Collective Self-esteem
2. George and Keohane
3. Me
4. I

دشمن هم به اندازه دوست در ساخته شدن هویت مبتنی بر نقش، تأثیرگذار است (ونت، ۱۳۸۶، ۴۸۳). برپایه نگاه ونت، «خود» براساس برداشتی که از وضعیت دارد، نشانه‌ای برای دیگری می‌فرستد، «دیگری» نیز این نشانه را بر مبنای برداشت خود تفسیر می‌کند و پاسخ می‌دهد. در این تعامل و رفت‌وبرگشت پاسخ‌ها است که رابطه خود و دیگری بر سه پایه «دوست»، «دشمن»، یا «رقیب» شکل می‌گیرد (ونت، ۱۳۸۶، ۳۳۰) دیالکتیک خود و دیگری بر اثر رفت‌وبرگشت‌های نشانه‌ها، چهار هویت شخصی یا جمعی پیکروار^۱، هویت نوعی^۲، هویت مبتنی بر نقش^۳، و هویت جمعی^۴ را ایجاد می‌کند. هر چهار نوع هویت، متضمن منافع هستند و این منافع، انگیزه‌هایی را نشان می‌دهند که به تبیین رفتار کمک می‌کند (ونت، ۱۳۸۶، ۳۹۱). براساس آنچه گفته شد، رویکرد برساخت‌گرایی با پرتو افکندن به تاریخ روابط خارجی ایران می‌تواند به پرسش اصلی پژوهش، ناظر بر چگونگی تأثیرگذاری نگاه به غرب بر تعریف راهبردهای معطوف به تأمین منافع ملی در ایران، پاسخ دهد.

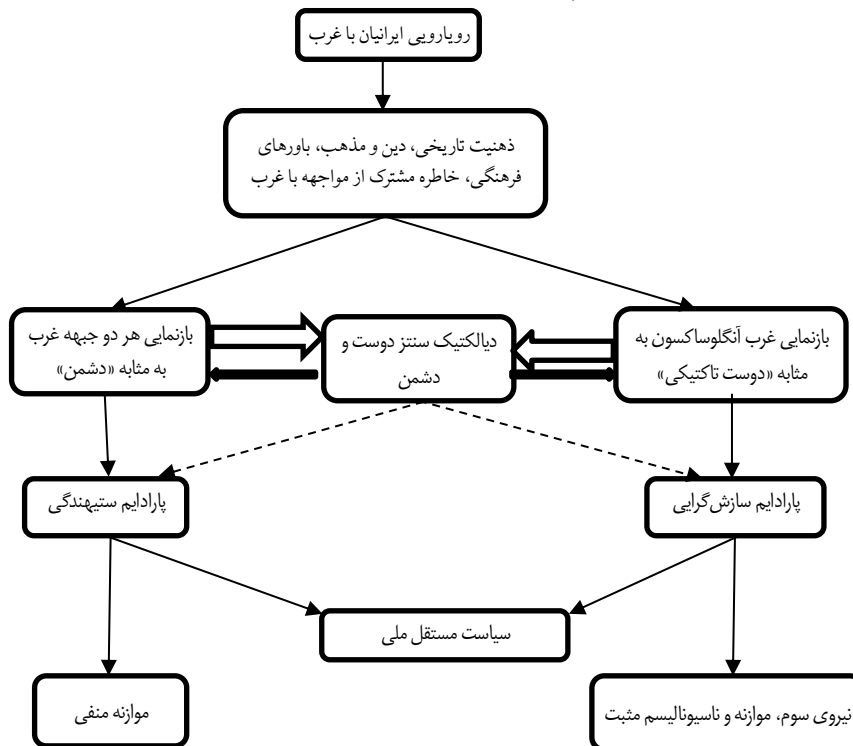
۲-۳. برساخت‌های هویتی در تاریخ سیاست خارجی ایران

ایرانیان در تاریخ خویش با چهار مفهوم غرب فلسفی، غرب علمی، غرب سیاسی، و غرب جغرافیایی، ذیل عنوان «غرب» برخورد داشته‌اند (سریع‌القلم، ۱۳۷۹، ۵۴). همچنین، ایرانیان در رویارویی دو قرن اخیر با غرب، همیشه در موضع ضعف بوده‌اند (فولر، ۱۳۷۳، ۱۰) و این ضعف سبب شده است که خاطره جمعی آنان از غرب، احساس فرودست بودن و کهنتری داشته باشد (سریع‌القلم، ۱۳۹۲، ۶۸)؛ احساسی که غرب‌گریزی و غرب‌هراسی را در ذهن ایرانیان کاشت (میرسپاسی، ۱۳۸۷، ۱۱۸) و باعث شد، هرگونه ضعف و ناکارآمدی دولت‌ها را از زاویه «توطئه امپریالیسم» ببینند (کاتوزیان، ۱۳۸۵، ۶۲) و سیاست‌مداران ایران، عروسک‌های خیمه‌شب‌بازی قدرت‌های خارجی انگاشته شوند (آبراهامیان، ۱۳۸۶، ۳۷). افزون‌براین، ذهن ایرانی، محصول فرهنگ سیاسی خاص و هویت تاریخی، شرایط جغرافیایی، روان‌رنجوری و مذهب است که از برابند آن‌ها، نقشه عقیدتی عالم به وجود آمده است (فولر، ۱۳۷۷، ۲۹-۱۰)؛ ادیب‌مقدم، ۲۰۱۷، ۳۴ تا ۸۳). کنش‌های ایران با ابرقدرت‌های غربی، یعنی روسیه و بریتانیا در قرن نوزدهم و ایالات متحده

1. Corporate
2. Type
3. Role
4. Collective

آمریکا و شوروی در قرن بیستم، موجب شده است که ایرانیان، برخورد با همه شکل‌های «غرب» را تجربه کنند و در نتیجه، دو انگاره در ذهنشان شکل گرفت که انگاره نخست، غرب را برای منافع ملی ایران «دیگری خطرناک» می‌دید و انگاره دوم، بر آن بود که با تعریف منافع ملی در راستای هویت/منافع «دشمن کم‌خطرتر» به‌مثابه «دوست تاکتیکی»، خطر «دشمن خطرناک‌تر» را دفع کند. پنج رویکرد سیاست خارجی ایران نیز درون همین دو برساخت هویتی معنا پیدا می‌کنند. شکل شماره (۱)، فرایند برساختی رویارویی با غرب برای کسب منافع ملی را در سیاست خارجی ایران عصر پهلوی نشان می‌دهد.

شکل شماره (۱). برآمدن پارادایم‌های دوگانه سازش‌گرا و ستیهندگی در تعریف خود با غرب

۴. رویکردهای هویتی سازش‌گرا در سیاست خارجی عصر پهلوی

سه رویکرد «نیروی سوم»، «موازنه مثبت»، و «ناسیونالیسم مثبت» در دوره پهلوی را می‌توان در قالب پارادایم سازش‌گرایی در سیاست خارجی ایران نشان داد. با این حال، این سه رویکرد، به‌لحاظ هویتی، تفاوت‌های ماهوی و هستی‌شناختی نیز دارند؛ به‌عنوان نمونه، در ارزیابی مصادیق هویتی دو

رویکرد نیروی سوم و موازنه مثبت می‌توان دریافت که این دو رویکرد در درک شرایط نظام بین‌الملل نسبت به دولت‌های سه‌گانه غربی، نگاهی مبتنی بر «بدگمانی» و «هراس» داشته‌اند و «برداشت» آنان از پدیدار غرب، مبتنی بر رگه‌هایی از ستهندگی نیز بوده است؛ اگرچه مصلحت این بوده است که در پی «کم‌هزینه‌تر» کردن رابطه خود با غرب باشند؛ اما ناسیونالیسم مثبت هم در برداشت و هم در برخورد با غرب، در پی ایفای نقش فعالانه‌تری در نظام جهانی بود و بر برداشت خود از ایالات متحده و اردوگاه غرب به مثابه «دوستان قابل اعتماد» تأکید داشت و «خود» و «دیگری» را به گونه‌ای متفاوت با نیروی سوم و موازنه مثبت، و اسازی هویتی می‌کرد. بر مبنای این ملاحظه بنیادین درباره رویکردهای سازش‌گرا، در ادامه تلاش شده است برخی تحولات و مصادیق سیاست خارجی ایران در این قالب ارزیابی شود.

۱-۴. رویکرد نیروی سوم

رویکرد نیروی سوم یا کشاندن قدرت ثالث برای تأمین منافع ملی، در روابط خارجی ایران پیشینه دیرینه‌ای دارد؛ به‌عنوان نمونه، شاه اسماعیل برای مقابله با حملات عثمانی‌ها و ازبکان تلاش کرد از آلبوکرک^۱، دریانورد پرتغالی، که بر هرمز و جنوب ایران مسلط بود، کمک نظامی و اسلحه دریافت کند (هوشنگ مهدوی، ۱۳۷۹، ۲۲). فتحعلی‌شاه پس از دو شکست از روس‌ها، به‌دنبال ناپلئون و اتحاد با فرانسه رفت تا برای حفظ کیان کشور از ارتش فرانسه کمک بخواهد (هوشنگ مهدوی، ۱۳۷۹، ۲۰۹). امیرکبیر با اوج‌گیری اختلاف با انگلستان بر سر قضیه هرات (۱۸۵۷م) با خرید کشتی‌های جنگی و استخدام ملوانان آمریکایی (هوشنگ مهدوی، ۱۳۷۹، ۹۸)، و سپهسالار نیز با دادن امتیاز تأسیس و احداث راه‌آهن در ایران در سال ۱۸۸۳ و امتیاز استخراج معادن به شرکت‌های آمریکایی (کرزن، ۱۳۸۸، ۸۷۳) تلاش کردند پای امریکا را به‌عنوان نیروی سوم به ایران باز کنند (هوشنگ مهدوی، ۱۳۷۹، ۵۶). میرزا حسین خان سپهسالار بسیار تلاش کرد تا بیسمارک را با دادن امتیازهایی چون کشیدن راه‌آهن و حق کشتیرانی در ایران، به‌عنوان نیروی سوم وارد ایران کند (هوشنگ مهدوی، ۱۳۷۹، ۳۰۲).

پس از مشروطه در کشاکش جنگ جهانی اول، آلمان به‌دلیل نداشتن پیشینه استعماری و توانایی صنعتی گسترده، نقطه امید جامعه ایران بود و سیاست‌هایی چون احداث راه‌آهن بغداد-تهران و تلاش برای تأسیس بانک، از آلمانی‌ها در میان ایرانیان چهره محبوبی ساخته بود (تقی‌زاده،

1. Albuquerque

۱۳۷۹، ۲۰۴). مشروطه‌خواهان نیز برای رها شدن از فشار دو قدرت استعماری انگلستان و روسیه، سیاست «گرایش به شرق» آلمان را فرصتی برای آزادی ایران می‌دانستند (پیرا، ۱۳۷۹، ۲۵۸). سیاست خارجی رضاشاه نیز نزدیک به همان سیاست خارجی قاجار و مشروطه‌طلبان بود؛ یعنی تلاش برای حفظ روابط خوب با روسیه و بریتانیا، بی‌طرفی در سیاست جهانی، و رابطه دوستانه با یک نیروی سوم برای موازنه بین روسیه و بریتانیا. رضاشاه با توجه به خاطرات خوبی که از دوران کارگزاری شوشتر^۱ و میلسپو^۲ و محبوبیت آمریکایی‌ها در میان ایرانیان داشت، ابتدا تلاش کرد سیاست‌های مشروطه‌خواهان در نزدیکی به آمریکا را تکرار کند؛ اما انزوای تاریخی آمریکا در آن زمان، مانع آن شد که ایران در اجرای این سیاست موفق شود. از دهه ۱۹۳۰ به این سو، علایق نژادی و هویتی هیتلر و رضاشاه از یک سو، و سیاست‌های ضدکمونیستی هردو در کنار توانایی صنعتی آلمان و اینکه آلمان به راحتی می‌توانست ارتش ایران را از داشتن جنگ‌افزارهای پیشرفته و باکیفیت که از طرف روسیه و انگلستان به سختی تأمین می‌شدند، بی‌نیاز کند (پیرا، ۱۳۷۹، ۳۲۸)، همگی موجب شد تا در جنگ جهانی دوم، اگرچه ایران به ظاهر بی‌طرف بود، اما آرزوی پیروزی همه‌جانبه آلمان را داشته باشد (کاتوزیان، ۱۳۸۰، ۱۸۰). با بالا گرفتن تنش میان آلمان از یک سو با شوروی و از سوی دیگر با بریتانیا، رضاشاه سعی کرد برای اینکه این تنش بر آینده سیاسی‌اش تأثیر نگذارد، از آلمان و شوروی فاصله بگیرد و رابطه خویش را بار دیگر با آمریکا متوازن کند (آوری، ۱۳۶۷، ۱۸۱). پس از سقوط رضاشاه و دوره اشغال نیز سیاست خارجی نیروی سوم با رویکرد فروغی برای کم‌هزینه‌تر کردن اشغال ایران ادامه یافت (صحرايي و ديگران، ۱۳۹۸). فروغی در کنفرانس صلح ورسای (۱۹۱۹) در هیئت ایرانی حضور داشت (ذوقی، ۱۳۶۷، ۲۲۴). در دوره رضاشاه نیز سه بار نخست‌وزیر شد و در قرارداد نفتی ۱۹۳۳ به عنوان وزیر امور خارجه نقش داشت (هوشنگ مهدوی، ۱۳۸۴، ۲۴). پس از اشغال ایران و سقوط رضاشاه در شهریور ۱۳۲۰، مهم‌ترین مسئولیت زندگی سیاسی خود (انتظام، ۱۳۷۱، ۱۱)، یعنی تلاش برای حفظ موجودیت کشور اشغال‌شده را عهده‌دار شد و با امضای پیمان سه‌جانبه (۹ بهمن ۱۳۲۰) با بریتانیا و شوروی توانست تمامیت ارضی کشور را تضمین کند (واردی، ۱۳۹۱، ۲۴۰). نگاه فروغی به سیاست خارجی بر پایه ایده «نیروی سوم» بود و در کنفرانس صلح پاریس نیز تلاش کرد حسن‌نیت هیئت آمریکایی را

1. Shuster

2. Millspaugh

جلب کند و حتی رابرت لسنینگ^۱، وزیر امور خارجه امریکا نیز وعده پشتیبانی از ایران را به آن‌ها داده بود (شیخ‌الاسلامی، ۱۳۶۸، ۱۷۳) و درعین حال، می‌دانست چاره‌ای جز کنار آمدن با بریتانیا در شرایط فروپاشی امپراتوری تزاری پس از جنگ جهانی اول و اشغال ایران در جنگ جهانی دوم وجود ندارد و بر «عداوت نورزیدن» و «جدیت در دوستی» با بریتانیا تأکید داشت (فروغی، ۱۳۷۸، ۷۵). در مجموع، حضور نیروی سوم در سیاست خارجی ایران در عصر پهلوی را می‌توان از منظر هویتی، نوعی «سیاست متوازن‌سازی» از سوی دولت‌های مختلف ایران و از موضع ضعف ارزیابی کرد. همچنین، می‌توان آن را نوعی «مصلحت‌اندیشی» دانست که البته این مصلحت‌اندیشی بیش از آنکه بتواند تعادلی بین قدرت‌های رقیب در فضای ایران ایجاد کند، سبب می‌شد که قدرت سوم نیز خود، شرایط حاکم بر محیط داخلی ایران را بغرنج‌تر کند؛ سرانجام نیز این رویکرد سیاست خارجی نتوانست منافع ملی ایران را حفظ و حتی از اشغال ایران از سوی متفقین جلوگیری کند.

۲-۴. رویکرد موازنه مثبت

سیاست موازنه مثبت در تاریخ روابط خارجی پهلوی با نام احمد قوام پیوند خورده است. وی در هنگامه معرفی کابینه خود در روز نخست دوره چهارم نخست‌وزیری اش در ۲۸ بهمن ۱۳۲۴ و یک روز پیش از عزیمتش به مسکو برای مذاکره درباره بحران آذربایجان، به نمایندگان مجلس گفت: «سیاست خارجی اینجانب، روی اساس موازنه، مودت، و احترام متقابل به سه دولت بزرگ متفق ایران استوار می‌باشد» (قوام، ۱۳۲۴، ۲۸). مهم‌ترین نمود سیاست موازنه مثبت قوام که بزرگ‌ترین دستاورد زندگی سیاسی وی نیز بود (اتابکی، ۱۳۷۶، ۲۸)، فرونشاندن غائله پیچیده آذربایجان (۱۳۲۴-۱۳۲۵) با تکیه بر همین سیاست بود. وی سیاستمداری فاقد نگاه ایدئولوژیک و مبانی ازپیش ساخته بود (شوکت، ۱۳۸۵، ۱۱۴)، و در برخورد با سه دولت متفق (بریتانیا، ایالات متحده، و شوروی) خود را به‌عنوان «دوست قابل اعتماد» تثبیت کرد. قوام در ملاقات با سادچیکف، امتیاز نفت شمال را حق روس‌ها جهت موازنه با بریتانیا می‌دانست (شوکت، ۱۳۸۵، ۱۱۹)، در مذاکرات و تلگرام‌های خود با آمریکایی، در مورد خطر کمونیسم و لهستانیزه شدن ایران هشدار می‌داد (سیف‌پور فاطمی، ۱۴۰۰، ۳۲۲)، در قبال بریتانیا خود را به‌مثابه «سیاستمدار پیر آنگلو فیل» و یادآور دوران اول و دوم نخست‌وزیری (۱۳۰۲-۱۳۰۰) نشان می‌داد (فرمانفرمائیان، ۱۳۷۷،

1. Robert Lansing

۲۰۸)؛ به بیان روشن‌تر، پشتیبانی بیگانگان برای جایگزین کردن پایگاه حمایتی در خاک کشور، برای او امتیاز مهمی به‌شمار می‌آمد (عظیمی، ۱۳۹۱، ۸۸).

موازنه مثبت قوام، دستاورد ایده‌آه او برای زدودن مرزهای هویتی بین «بازیگران خارجی» و «داخلی» بود. وی با امتیازدهی به دولت‌های خارجی، از آن‌ها هم برای مهار دولت‌های دیگر استفاده می‌کرد و هم برای امتیازگیری از رقبای داخلی‌ای چون دربار، حزب توده، و مصدق؛ در نتیجه، توانست خود را در میان همه رقبای داخلی و دولت‌های خارجی، به‌مثابه «رقیبی قابل اعتماد» نشان دهد. عدم باورمندی قوام به وجود «دیگری دوست» و برداشت وی از همه بازیگران به‌مثابه «دیگری دشمن»، اما با خطر کمتر و بیشتر، نتایج قابل‌اعتنایی برای وی دربر داشت. مهم‌ترین دغدغه قوام در سیاست موازنه مثبت، فرستادن سیگنال‌های مبتنی بر اعتمادزایی به شوروی بود؛ زیرا، استالین و هیئت‌رئیس شوروی در انگاره اولیه به وی به‌عنوان عنصری بورژوا، اعتماد نداشتند (میرزاصالح، ۱۳۹۲، ۲۴۸). قوام در مذاکرات، ضمن موافقت با اعطای امتیاز نفت شمال و عدم واگذاری امتیازی به آمریکا و بریتانیا بدون در جریان بودن روس‌ها (فاتح، ۱۳۳۵، ۳۰۷)، توانست تا حد زیادی خود را به‌عنوان «سیاستمداری قابل اعتماد» به آن‌ها نشان دهد و روس‌ها را برای خروج نیروهایشان از ایران و عدم حمایت از جنبش‌های تجزیه‌طلبانه آذربایجان و جمهوری مهاباد به‌ازای نفت شمال، مجاب کند (لاجوردی، ۱۹۸۶). افزون‌براین، قوام، ایالات متحده را «دشمنی دارای کمترین خطر» می‌دید و با واگذاری امتیاز نفت بلوچستان به شرکت‌های آمریکایی (آبراهامیان، ۱۳۹۲، ۲۴۹) و فرستادن حسین علاء به آمریکا، که با محافل مالی و بانکی این کشور در زمینه واگذاری امتیازها آشنا تر بود (بیات، ۱۳۷۰، ۲۶)، در پی جلب توجه آمریکایی‌ها بود تا بتواند با اتکا به نقش فعال‌تر آمریکا در ایران، از قدرت مانور بریتانیا و شوروی بکاهد. هرچند برخی پژوهشگران، از جمله آبراهامیان، چرخش‌های متناقض قوام را به بهره‌برداری وی از فرصت‌ها برای تأمین منافع ملی ایران تعبیر کرده‌اند (آبراهامیان، ۱۴۰۳)، فقدان دستاورد مشخص از مصلحت‌اندیشی حاصل از سیاست موازنه مثبت قوام در قبال غرب هویتی، سرانجام به سیاست ستیهندة موازنه منفی مصدق ختم شد.

۳-۴. رویکرد ناسیونالیسم مثبت

پس از ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، برای دولت وقت ایران ضروری بود که هرگونه عدم تعهد یا

موازنه منفی را در سیاست خارجی خود رها کند (مقی، ۱۳۷۸، ۱۸۴؛ استوارت، ۱۳۷۰، ۸۴). شاه، در تاریخ اول تیر ۱۳۳۳، نظریه ناسیونالیسم مثبت را برای نخستین بار در مجلس شورای ملی مطرح کرد (سند مجلس شورای ملی، ۱۳۳۳: شماره سند ۲۷۳۱ و پهلوی، ۱۳۴۹، ۱۳۴۹). این ایده، رویه‌ای مبتنی بر این باور بود که به جای گوشه‌گیری و انزواطلبی، امکان همکاری گسترده با همه کشورهای و محافظت از حاکمیت ملی ایران وجود دارد (پهلوی، ۱۳۵۵، ۲۳۳). محمدرضا پهلوی معتقد بود که ناسیونالیسم مثبت، رویه‌ای است که می‌تواند بیشترین استقلال سیاسی و اقتصادی کشور را به گونه‌ای که با منافع کشور موافق باشد، تأمین کند و «برای ما ایرانیان، ناسیونالیسم مثبت، مفهوم گوشه‌گیری و جدایی ندارد» (پهلوی، ۱۳۴۹، ۲۳۳-۲۳۲). ایده ناسیونالیسم مثبت در اصل، پادگفتمان «موازنه منفی» مصدق بود. محمدرضا شاه در کتاب «مأموریت برای وطنم» مدعی بود:

هنگامی که مصدق مانند زنان به ناله و ندبه می‌پرداخت و دیوانه‌وار سخنرانی تند و جنون‌آمیزی علیه انگلیسی‌ها ایراد می‌نمود، بسیاری از میهن‌پرستان واقعی تصور می‌کردند که آن سخنرانی‌ها، مظهر روح ناسیونالیسم است؛ ولی به مرور زمان، میهن‌پرستان را متوجه ساخت که مصدق در حقیقت، دروازه‌های کشور را به‌روى عوامل امپریالیسم گشوده است و سیاست منفی وی باعث ایجاد اختلال و آشفتگی عظیم سیاسی و اقتصادی گردیده و برای عمال بیگانگان، فرصت بسیار مساعدی را فراهم ساخته است.... قدر مسلم این است که سیاست مصدق کاملاً منفی بود؛ بدین جهت برای امتیاز بین رویه منفی مصدق و ناسیونالیسمی که موردعلاقه میهن‌پرستان حقیقی است، اصطلاح ناسیونال مثبت بسیار سودمند خواهد بود (پهلوی، ۱۳۴۹، ۱۶۳-۱۶۲).

فعال‌تر شدن دیپلماسی ایران در چارچوب ایده‌های سازمان ملل، پیروی از منشور ۵۱ و ۵۲ سازمان ملل مبنی بر ورود ایران به پیمان‌های امنیت دسته‌جمعی، ادغام هرچه بیشتر در پیمان‌های امنیتی و اقتصادی و تلاش برای حفظ تمامیت ارضی، و حق حاکمیت و امنیت داخلی، به‌عنوان چهار اصل ناسیونالیسم مثبت عنوان می‌شد (پهلوی، ۱۳۴۹، ۴۰۸-۴۰۷)، که البته استحکام بخشیدن به سازمان دفاعی ایران، زیر چتر حمایتی نظامی و امنیتی آمریکا را به‌همراه داشت (کاتم، ۱۳۷۱، ۵۴۷). در همین حال، «هراس بنیادین» از شوروی در ناسیونالیسم مثبت، نقش حیاتی داشت که در کنار بدگمانی افراطی نسبت به بریتانیا،

جهان‌بینی هویتی محمدرضا شاه را تشکیل می‌داد (فولر، ۱۳۷۳، ۱۶). محمدرضا شاه معتقد بود، همسایگی با روس‌ها، که سال‌ها به ایران چشم طمع دوخته‌اند، فرصت مناسبی برای آنان است که روش و طرز عمل خود را در آن به مقام آزمایش درآورند (پهلوی، ۱۳۴۹، ۱۴۵)؛ باوجوداین، شوروی حتی پیش از کودتا و تغییر پارادایم سیاست خارجی ایران، با شکست جنبش‌های تجزیه‌طلب کردستان و آذربایجان (۱۳۲۵) و سپس، انهدام حزب توده در ایران پس از ماجرای ترور شاه در سال ۱۳۲۷ که منجر به دستگیری اعضای اصلی و غیرقانونی شدن فعالیت این حزب در ایران شد، بازوان نفوذ خود در عرصه سیاسی ایران را تا حد زیادی از دست داده بود (فوران، ۱۳۹۲، ۴۲۴). ذهنیت محمدرضا شاه در قالب ناسیونالیسم مثبت موجب شده بود، با وجود فضای جنگ سرد، به کاهش سطح تنش با شوروی روی آورد و با به‌دست آوردن امتیازهای اقتصادی از موازنه ناسیونالیسم مثبت با شوروی، درعمل، نگاه خصمانه هویتی به همسایه شمالی را تا حدودی تعدیل کند. بنابراین، ناسیونالیسم مثبت را می‌توان انگاره‌ای هویتی دانست که با خوش‌بینی به غرب می‌کوشید تا دستاوردهای سیاست خارجی ایران را بهینه کند، اما این روند هرچند موجب افزایش تدریجی قدرت ایران می‌شد، تناقض‌های ایران قوی با «دیگری» و اصطکاک و محدودیت‌های حاصل از افزایش قدرت سیاست خارجی ایران را در قبال غرب نیز به‌نمایش می‌گذاشت.

۵. رویکردهای هویتی ستیهنده در سیاست خارجی عصر پهلوی

رویکرد «موازنه منفی» در تاریخ روابط خارجی ایران را می‌توان مصداق کامل رویکردی ستیهنده با نظام جهانی در سیاست خارجی ایران عصر پهلوی به‌شمار آورد. مدرس، نخستین سیاست‌مدار ایرانی است که از سیاست «موازنه منفی» یا «موازنه عدمی» صحبت کرد؛ سیاستی که براساس آن، خواهان ندادن امتیاز به روسیه و انگلستان بود تا به‌نوعی اسلامیت و ایرانیت کشور حفظ شود که با اتکا به مجلس و انجام اصلاحات در روابط خارجی، مخالفت با قراردادهای استعماری و استثماری، و دیپلماسی کارآمد به‌انجام می‌رسید (ازغندی، ۱۳۸۱، ۳۳۸-۳۳۶). اما سیاست موازنه منفی در تاریخ سیاسی ایران، با نام مصدق‌گره خورده است. مصدق بر این نظر بود که سیاست موازنه مثبت و حتی ایده نیروی سوم، درعمل، جز باز کردن درهای ایران به‌روی قدرت‌های بزرگ، هیچ نفعی برای ایران نداشته است (مصدق، ۱۳۷۰، ۲۶۲). وی ایده «موازنه منفی» را مطرح کرد که سخت‌موردحمایت مجلس چهاردهم قرار

گرفت (آبراهامیان، ۱۳۷۹، ۱۷۹). این سیاست، برخلاف موازین ناسیونالیسم مثبت که بر اصل موافقت با قدرت‌ها بنا نهاده شده است، مبتنی بر عدم پذیرش امتناع است؛ یعنی زمانی است که دولت تلاش می‌کند، رقابت‌های استعماری در مملکت را تا حد امکان، کاهش دهد (کی استوان، ۱۳۲۹، ۱۴). مهم‌ترین نماد موازنه منفی نیز ماده‌واحدی بود که دولت را مکلف کرد، در مورد نفت جنوب، به گرفتن حقوق ملی و مذاکرات با دولت انگلستان روی آورد که براساس آن، هیچ فردی اجازه ندارد بر سر امتیاز نفت با شرکت‌های خارجی مذاکره کند؛ مگر آنکه مجلس را در جریان امور مذاکرات قرار دهد (کی استوان، ۱۳۲۹، ۲۲۲؛ عظیمی، ۱۳۹۱، ۳۲۰). سیاست موازنه منفی دوره مصدق و چهار ماده آن در مورد امتیاز نفت، سبب ظهور جنبش ملی شدن صنعت نفت شد که پس از مشروطه، دومین جنبش بزرگ اجتماعی ایران بود (فوران، ۱۳۹۱، ۴۲۷). در این میان، شرایط جهانی آن زمان را نیز باید در نظر داشت؛ در سال ۱۹۵۰، دولت ونزویلا و عربستان، قراردادهای نفتی‌ای براساس تنصیف (پنجاه-پنجاه) با شرکت‌های نفتی آمریکایی امضا کرده بودند؛ در نتیجه این تحولات، امتیازات محدودی که قراردادهای نفتی مانند «گس-گلشائیان» به دولت ایران می‌داد، نمی‌توانست مورد پذیرش دولتمردان و مردم واقع شود (روحانی، ۱۳۵۳، ۱۷۹).

برآمدن نظریه موازنه منفی، دستاورد دو تجربه بود؛ تجربه نخست، سوءاستفاده شوروی برای گرفتن امتیاز نفت شمال در دولت قوام و دیگری، قانون تحریم انتخابات برای جلوگیری از دوره فترت (کی استوان، ۱۳۲۹، ۱۴) که مصدق آن را مخالفت با هرگونه امتیاز به کشورهای دیگر و عدم تحریک این کشورها دانست و چنین سیاستی، زمانی عملی است که در ایران، دو یا چند قدرت استعماری وجود داشته باشد و توازن سیاسی بین آن‌ها برقرار شود (مصدق، ۱۳۵۷، ۱۳).

سیاست موازنه منفی مصدق در برابر سه قدرت غربی بریتانیا، شوروی، و آمریکا، مصداق شکل‌گیری «دیگری دشمن» در ذهن هر دو طرف (مصدق و قدرت‌های بزرگ) بود. مصدق، بنا به کیش شخصیت خویش (ذوقی، ۱۳۷۹، ۲۹) تحت تأثیر ناسیونالیسم پسااستعماری که بعدها در ایده «غیرمتعهدها» توسط کسانی چون عبدالناصر و سوکارنو به اوج رسید و البته، طبیعت سیاست موازنه منفی که مخالفت با هرگونه امتیاز به کشورهای دیگر بود (علم، ۱۳۷۷، ۸۱)، توازنی را آرزو می‌کرد که در آن بتواند رفتارهای آینده دولت‌های استعماری با ایران را کم‌هزینه‌تر کند (کی استوان، ۱۳۲۹، ۸۱) و در مورد هر سه دولت غربی،

ذهنیت «دیگری دشمن» داشت؛ حتی امریکایی‌ها که در ابتدا از آنجا که مخالف استعمارگری اروپایی‌ها بودند و همچنین، مصدق را بدیلی برای قدرت‌یابی کمونیسم می‌دانستند از وی حمایت می‌کردند (کاتوزیان، ۱۳۸۰، ۴۴۷). در طرف مقابل، مصدق نیز هیچ‌گاه نتوانست خود را به مثابه «دیگری دوست» یا حتی «دیگری بی‌خطر» در ذهن دولتمردان بریتانیا، شوروی، و حتی آمریکا بازنمایی کند. بریتانیایی‌ها، مصدق را «بیگانه‌ستیز احساساتی» می‌دانستند (آبراهامیان، ۱۳۷۶، ۱۷۸) و وی را چیزی بین یک ناسیونالیست عوام‌فریب و حتی در نگاهی منفی‌تر، یک طرفدار «کمونیسم» می‌دیدند و اصلاً به وی چونان یک رهبر جنبش ملی نگاه نمی‌کردند (کاتوزیان، ۱۳۶۸، ۴۶). فهم مصدق از بریتانیایی‌ها نیز به مثابه «خصم هویتی»، آن‌چنان شدید بود که به‌عنوان نمونه، در صحبت با جورج مک‌گی^۱، فرستاده دولت آمریکا، به او گفته بود: «شما نمی‌دانید این بریتانیایی‌ها چقدر حيله‌گرند، چقدر شرورند، به هر چیزی دست بزنند آن را آلوده می‌کنند» (مک‌گی، ۱۳۶۹، ۱۴۹). نمونه دیگری از مواضع رسمی مصدق در سخنرانی وی در مجلس شورای ملی در ۲۴ آذر ۱۳۳۰ نمود یافت که درباره دشمنی درازمدت بریتانیا اظهار داشت:

کسانی که از جریان زندگی سیاسی اینجانب مستحضرند، به‌خوبی می‌دانند که انگلیسی‌ها در اجرای مواد برنامه‌های استعماری خود از سال‌ها پیش تا امروز هر تلاشی برای مایوس کردن و مغلوب کردن اینجانب موصوف داشتند، از قبیل دسائسی که علی‌رغم اختیاراتی که در دوره چهارم تقنینیه (دوره چهارم مجلس شورای ملی، ۱۳۰۲-۱۳۰۰)، یعنی قانون‌گذاری برای تصویب قانون موقت تشکیلات وزارت دارایی برای اینجانب درست کرده بودند (مصدق، ۱۳۷۱، ۲۱۷-۲۱۷).

انگاره هویتی مصدق در ذهنیت دولتمردان شوروی نیز چندان با سیاست‌مداران بریتانیایی تفاوتی نداشت؛ شوروی از یک‌سو، مصدق را عامل امپریالیسم می‌دانست و نمی‌خواست با ورود ایالات متحده به‌جای بریتانیا، توازن قوایی که بیش از یک قرن با بریتانیا در ایران داشت، به‌هم بخورد و از سوی دیگر، سیاست‌های نفتی مصدق در برابر بریتانیا را تهدیدی برای امتیاز نفت شمال می‌دانست (مدیرشانه‌چی، ۱۳۷۷، ۸۹). حزب توده هم به‌عنوان بازوی شوروی در ایران، تبلیغات گسترده‌ای برای «توطئه امپریالیستی» نشان دادن جنبش ملی شدن صنعت نفت

1. George McGee

به راه انداخت (کاتوزیان، ۱۳۸۰، ۴۴). ملی کردن شیلات شمال در نهم بهمن ۱۳۳۱ نیز این انگاره را تقویت کرد (هوشنگ مهدوی، ۱۳۷۴، ۱۶۴).

البته انگاره هویتی مصدق در ذهن دولت مردان امریکایی، پیچیده تر و دارای دگرذیسی بیشتری نسبت به شوروی و بریتانیا بود؛ مصدق و ایرانیان (به دلیل نداشتن پیشینه استعماری برخلاف بریتانیا و روسیه)، نگاه مثبتی به آمریکا داشتند. آمریکا نیز در ابتدای زمامداری مصدق، نگاه مثبتی به وی داشت. سیاست نفتی دولت آمریکا از کنفرانس واشنگتن (۱۹۴۷) به این سو در خاورمیانه، جایگزین کردن شرکت های نفتی امریکایی به جای شرکت های بریتانیایی بود (لسانی، ۱۳۵۷، ۳۸۳) و دولت آمریکا نیز مشتاق بود در مناقشه ملی شدن صنعت نفت میان ایران و بریتانیا، میانجیگری کنند (هوشنگ مهدوی، ۱۳۷۴، ۲۰۸). البته مصدق، سرانجام، پیشنهادهای مذاکرات با میانجیگری امریکایی ها و حتی طرح بانک جهانی و سپس، پیشنهاد مشترک ترومن و چرچیل را نیز رد کرد (آبراهامیان، ۱۳۹۲، ۳۳۶؛ فاتح، ۱۳۳۵، ۵۳۱). مصدق، دلیل اصلی مخالفتش با پیشنهادهای پی در پی را نه مسئله «پول»، بلکه به دست آوردن «آزادی» و «استقلال»، همچون دو دال هویتی قوی در سیاست خارجی ایران بیان می کرد که ملت ایران در سایه این دو، همه چیز را نیز به دست خواهد آورد (مصدق، ۱۳۷۱، ۲۸۵). سرانجام، قطع رابطه با بریتانیا و بستن سفارت آن کشور در تهران پس از یکصد و پنجاه سال (نجاتی، ۱۳۷۸، ۲۴۱) و روی کار آمدن جمهوری خواهان به رهبری آیزنهاور در انتخابات آمریکا، دو کشور بریتانیا و آمریکا را در کنار یکدیگر قرار داد و کودتای ۲۸ مرداد، به عمر سیاسی مصدق و موازنه منفی در ایران پایان داد.

سیاست موازنه منفی، در عمل موجب شد که عناصر غرب گرا (شاه، دربار، و قوام)، عناصر چپ گرا (حزب توده) و عناصر ملی و محافظه کار (کاشانی و جبهه ملی)، با وجود همه اختلاف ها در کنار یکدیگر قرار بگیرند (ذوقی، ۱۳۷۹، ۳۳۳-۳۳۲). همچنین، این سیاست به یک گرانیگاه هویت یابی تبدیل شد که توانست برای مدت کوتاهی، گفتمان های رقیب (شاه و قوام) را به مثابه «غرب گرایان» یا «وابستگان به غرب» طرد کند و سرمایه اجتماعی حزب توده و محافظه کاران مذهبی را نیز در اختیار خود درآورد (صفایی، ۱۳۷۱، ۱۷۵-۱۷۴). بر این اساس، سیاست موازنه منفی مصدق را می توان «ستیهنگی رومانیتیک» خواند که هرگونه سازش با غرب را خیانت به منافع ملی ایران در نظر می گرفت و در برخورد با قدرت های سه گانه (ایالات متحده، بریتانیا، و شوروی)، همگی را به نحوی «دشمن هویتی» خویش برآورد.

می‌کرد. به این ترتیب، همان‌گونه که کودتای ۲۸ مرداد نشان داد، این رویکرد هویتی سرانجام با اتحاد نانوخته آمریکا، انگلستان، و شوروی پایان یافت و نتوانست آن‌گونه که انتظار می‌رفت، با وجود دستاوردهای سیاسی، وجوه اقتصادی منافع ملی ایران را تأمین کند.

۶. هم‌نهاد (سنتز) سازش‌گرایی و ستیهندگی در سیاست خارجی عصر پهلوی

رویکرد «سیاست مستقل ملی»، آخرین و متفاوت‌ترین رویکرد در سیاست خارجی عصر پهلوی بود که از سال ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷ و سقوط نظام پادشاهی، رویکرد غالب در سیاست خارجی کشور بود. این سیاست، دستاورد تغییرات شدید در شرایط بین‌المللی بود. تنش‌زدایی میان آمریکا و شوروی و کاهش سطح تهدیدات اتمی در پیمان‌های موشکی «سالت ۱» بین نیکسون و برژنف در اوایل دهه ۱۹۷۰، در کنار بحران نفتی ناشی از جنگ‌های اعراب و اسرائیل (۱۹۷۳)، و سرانجام، خروج بریتانیا از خلیج فارس در کنار عامل دیگری چون دکترین «دوستونی»^۲ نیکسون در خارج کشور (گازایورسکی، ۱۳۷۱، ۳۴۷) و شخصیت استقلال‌خواه ایرانیان (نهادندی، ۱۳۵۵، ۱۲)، موجب شد که شاه در سیاست خارجی، استقلال عمل به مراتب بیشتری پیدا کند (زونیس، ۱۳۷۰، ۳۶). محمدرضا شاه این راهبرد را «ابزاری برای رسیدن به تمدن بزرگ» و «بهره‌گیری از پیشرفت دیگران براساس تعادل میان غرب، شوروی، اروپای شرقی، و چین» می‌دانست (پهلوی، ۱۳۷۱، ۲۵۶) و بر این نظر بود که این رویکرد، «کوششی برای استقرار و تقویت عدالت اجتماعی، چه در سطح ملی و چه در سطح بین‌المللی» است (پهلوی، ۱۳۴۹، ۱۰۹). ظهور سیاست مستقل ملی را نیز می‌توان نمادی از هویت‌سازی در نظام پهلوی دانست. جشن تاج‌گذاری (۱۳۴۶)، جشن هنر شیراز (۱۳۵۰)، جشن‌های ۲۵۰۰ ساله (۱۳۵۱)، و تغییر تقویم (۱۳۵۵) در کنار منحصر به فرد دانستن تمدن و جغرافیای ایران (ادیب‌مقدم، ۲۰۱۷، ۴۰) که محمدرضا شاه آن را چهارراه شرق و غرب می‌خواند (پهلوی، ۱۳۵۵، ۷۹)، تعریف جدیدی از هویت ایرانی به‌شمار می‌آمد. شاه، بر این نظر بود که تاریخ ایران، رسالتی اخلاقی به‌عهدۀ فرد فرد مردم ایران نهاده است (پهلوی، ۱۳۸۹، ۷). بر این اساس، تغییر در سیاست خارجی شاه در این برهه، بخشی از تغییرات گسترده هویتی، برای ساختن آینده کشور بود (پهلوی، ۱۳۴۵، مقدمه کتاب) و همه این بازتعریف‌های

1. Strategic Arms Limitations

2. Two pillars doctrine

هویتی، سبب شکل‌گیری این ایده در ذهن بلندپروازانه وی شد که می‌بایست گام‌های بلندتری در نظام جهانی، متناسب با نقش تاریخی و تمدنی ایران، بردارد. شاه درباره سیاست مستقل ملی معتقد بود:

سیاست مستقل ملی که تأکید همواره بر روی لفظ «ملی» آن بوده، بدان معناست که باید در هر شرایطی، تمام تصمیمات مربوط به امور ملی و بین‌المللی در سیاست داخلی و خارجی و سرنوشت کشور به‌طور کامل و قاطع در دست خودمان باشد... و در این راه به اقدامات جنجالی و نمایشی نیز نیازی نداریم (پهلوی، ۱۳۸۹، ۲۱۰).

کنش‌های کلامی محمدرضا شاه از تغییر انگاره هویتی وی در قبال محیط بین‌المللی حکایت داشت و به موازات افزایش تدریجی قدرت ایران، انگاره تأمین «منافع ملی»، بدون توجه به منافع قدرت‌های بزرگ، بسیار بیشتر مورد توجه وی قرار گرفت. شاه تأکید می‌کرد: «هر قراردادی که به نفع کشور ما باشد، منعقد می‌سازیم و از تهدید کسانی که می‌خواهند برای ما رفیق انتخاب کنند، نمی‌هراسیم و منظورمان از اتحاد، تأمین آشکار منافع ماست» (پهلوی، ۱۳۴۹، ۲۳۱). محمدرضا شاه در سال ۱۳۴۴ با سفر به شوروی، روابط خود را با روس‌ها گرم‌تر کرد و تضمین‌های امنیتی‌ای مبنی بر عدم امکان استفاده کشورهای ثالث از پایگاه‌های ایرانی علیه شوروی را به آن‌ها داد (هویدا، ۱۳۶۵، ۱۱۲).

جنگ اعراب و اسرائیل (۱۹۷۳) و تحریم نفتی اعراب، به ده برابر شدن قیمت نفت ایران انجامید (روحانی، ۱۳۵۵، ۱۵۶). همچنین، قرارداد نفتی «سن موریتز» (مارس ۱۹۷۳) شرکت ملی نفت ایران را به مالک و اجراکننده عملیات نفتی تبدیل کرد و شاه را از شرکت‌های نفتی غربی بی‌نیاز ساخت؛ به گونه‌ای که شاه این قرارداد را «پایان دادن به سلطه هفتادوسه‌ساله خارجی بر نفت ایران» و «برنده شدن خویش» توصیف کرد (یرگین، ۱۳۷۶، ۹۷۸) و حتی قرارداد کنسرسیوم را «کاملاً استعماری» خواند (علم، ۱۳۷۱، ج ۳، ۸). او نیز حتی پیش از قرارداد سن موریتز از اواخر دهه ۱۳۴۰ نیز همواره نیکسون و رهبران دولت‌های اروپایی را برای فشار وارد کردن به کنسرسیوم با هدف افزایش درآمدهای مالی نفتی دولت ایران تحت فشار قرار می‌داد و حتی تهدید می‌کرد (علم، ۱۳۷۱، ج اول، ۳۶۶). این رفتار، بیانگر ذهنیت شاه درباره متحدان «سلطه‌گر» غربی‌اش بود و اگرچه مخالفان، او را به وابستگی متهم می‌کردند، اما تحلیل‌گفتمان مواضع وی نشان می‌دهد، فهم

1. Saint Moritz

او از دیگری غربی در این سال‌ها تفاوت چندانی با ذهن رومانتیک و ضدغرب مصدق نداشت و او نیز به همان انگاره «بیگانه» و «استعمارگر» بودن دولت‌های اروپایی باور داشت. محمدرضا شاه از پایان دهه ۱۳۴۰ با اعتماد به نفس بیشتری به سیاست‌های استعماری بریتانیا و شوروی حمله و تصریح کرد: «فعالیت‌های امپریالیستی این دو دولت مُعظم (شوروی و بریتانیا) در طول پنجاه، شصت سال تاریخ ایران، برای ما ایرانیان، دشواری‌ها و سختی‌های فراوانی به وجود آورده است» (پهلوی، ۱۳۴۹، ۱۴۲). شاه حتی به کشورهای دیگر جهان سوم نیز توصیه می‌کرد که در مبارزه با امپریالیسم نباید ترس، وا همه، و خشوع داشت و باید استقامت به خرج داد و کوچک‌ترین پروایی از عظمت و قدرت آنان نداشت (پهلوی، ۱۳۴۹، ۱۷۱-۱۷۰). البته این چرخش هویتی، دستاورد قدرت‌یابی اقتصادی و نظامی و کمتر شدن وابستگی ایران به غرب بود. سیاست مستقل ملی، بیش از هر عامل خارجی دیگری، معلول رؤیاهای خود شاه بود؛ این رؤیا که نه تنها قدرت نخست خاورمیانه باشد، بلکه به پای بزرگ‌ترین کشورهای دنیا برسد (علم، ۱۳۷۱، ج ۴، ۱۶). البته نباید فراموش کرد که در عمل و برخلاف کنش‌های گفتاری، شاه همچنان هویت خود را بخش جدایی‌ناپذیری از اردوگاه غرب لیبرال می‌دانست و تصریح می‌کرد: «به‌گمان من ایران از لحاظ مرامی و سیاسی، جزئی از اردوی کشورهای دموکراتیک غربی است» (پهلوی، ۱۳۷۱، ۲۷۵). مراد شاه از نقد امپریالیسم نیز همواره امپریالیسم بریتانیا و شوروی بود و نه تنها ایالات متحده را خطاب قرار نمی‌داد، بلکه معتقد بود: «تجاری که از آمریکایی‌ها در ایران به دست آمده، عکس قضیه امپریالیسم را نشان می‌دهد» (پهلوی، ۱۳۴۹، ۱۷۰-۱۶۹).

در مجموع، سیاست مستقل ملی را از منظر هویتی می‌توان تلفیق میانه‌ای از هویت مبتنی بر ستمدگی و درعین حال، هویت سازش‌گرا و مصلحت‌اندیش در سطح جهانی و منطقه‌ای دانست؛ این رویکرد، دستاورد دگرذیسی و تغییر در برداشت‌های هویتی محمدرضا شاه از «خود ایرانی» و «دیگری غربی» بود. رویکرد ناسیونالیسم مثبت وی بر این انگاره بنا شده بود که آمریکا «دوستی قابل اعتماد و همیشگی» است و می‌توان بریتانیای مرموز و شوروی را با این رویکرد مهار کرد؛ اما، با تغییرات محیط بین‌الملل و افزایش توان نظامی و اقتصادی کشور که سبب افزایش اعتماد به نفس شاه شده بود، وی می‌خواست نقش پررنگ‌تری در نظام جهانی ایفا کند (زونیس، ۱۳۷۰، ۷۴). بر این اساس، برداشت خود و دیگری نیز در ذهن و گفتمان هویتی محمدرضا شاه بسیار تغییر کرد؛ اگرچه در این رویکرد، کماکان نقش آمریکا به مثابه «دوست» و «بشپیمان» فهم می‌شد، اما فاصله گرفتن از پارادایم سازش‌گرایانه و

تقویت رگه‌های ستهندگی در سیاست مستقل ملی وی، به‌ویژه در بحران‌هایی چون بی‌طرفی در جنگ اعراب و اسرائیل (۱۹۷۳)، قرارداد سن‌موریتس (۱۹۷۳)، و رژیم امنیتی اقیانوس هند (۱۹۷۶)، کاملاً مشهود بود و البته سوبه‌های ستهنده آن، به‌ویژه در سال‌های پایانی حکومت وی، در مواضع ایران در اوپک روبه‌افزایش بود. محمدرضا شاه از یک سو می‌کوشید، تصویر یک کشور دوست و مطمئن را در ذهن ابرقدرت‌ها تداعی کند و از سوی دیگر، در چارچوب سازمان ملل، بر اتحادهای منطقه‌ای میان دولت‌های جهان سوم، به‌دور از بلوک‌بندی دوگانه رایج در جنگ سرد، نیز گوشه چشمی داشت؛ به‌عنوان نمونه، نگرش وی درباره رژیم امنیتی حوزه اقیانوس هند، که تشکیل یک منطقه صلح و ثبات در اطراف اقیانوس هند را بدون حضور شوروی و آمریکا پیشنهاد می‌کرد، یکی از جلوه‌های این سیاست بود؛ اگرچه می‌دانست که ایالات متحده و شوروی، هیچ‌گاه نمی‌پذیرند که این پیشنهاد، عملی شود (پهلوی، ۱۳۷۱، ۲۷۴). سرانجام، سیاست مستقل ملی با انقلاب اسلامی و تیر خلاص کنفرانس گوادالوپ، پایان یافت و آمریکا، انگلستان، و شوروی، نخستین کشورهایایی بودند که دولت انقلابی در ایران را، که سبب سرنوشتی پهلوی شد، به رسمیت شناختند.

نتیجه‌گیری

کنشگران سیاسی در رویارویی با یکدیگر، برداشت‌های بسیار متفاوتی دارند (از دوست تا دشمن، رقیب تا بی‌تفاوت، و قابل اعتماد تا غیرقابل اعتماد) که مجموع این برداشت‌ها، هویت یک کنشگر را می‌سازد و هر بازیگر با توجه به هویتی که از خود و کنشگران دیگر در ذهن دارد، منافع را برای خود تعریف می‌کند. به‌کارگیری آموزه‌های برساخت‌گرایی در مورد تاریخ روابط خارجی ایران، با تأکید بر عصر پهلوی، نشان داد که اساسی‌ترین عامل شکل‌دهنده منافع ملی در سیاست خارجی ایران، «هراس از دخالت بیگانه» بوده و سه دولت تأثیرگذار عرصه رفتار سیاست خارجی ایران، یعنی روسیه (شوروی)، بریتانیا، و ایالات متحده، بر پایه «دیگری پرخطرتر» یا «دیگری کم‌خطرتر» در ذهنیت دولتمردان ایرانی فهم می‌شدند. یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد، سه رویکرد «نیروی سوم»، «موازنه مثبت»، و «ناسیونالیسم مثبت»، با وجود برخی تفاوت‌های ماهوی، در چارچوب پارادایم سازش‌گرایی، تلاش کرده‌اند با نزدیک شدن به «دیگری کم‌خطرتر» و با تعریف منافع ملی ایران بر محور دوستی و سازش، از خطر «دیگری» دوری و منافع ملی ایران را تأمین کنند. افزون‌براین، در این پژوهش نشان داده شد که رویکرد

«موازنه منفی»، تأمین منافع ملی ایران را از منظر هویتی، وابسته به رهایی از «دیگری» می‌دانست و رویکرد «سیاست مستقل ملی» نیز کوشید، سنتز «ستیهندگی» و «سازش» در سیاست خارجی ایران عصر پهلوی باشد. به بیان روشن‌تر، رویکرد موازنه منفی در پی آن بود که با تکیه بر «انزوگرایی»، خطر دیگری را به حداقل برساند و سیاست مستقل ملی، این هدف را با تأکید بر افزایش توان داخلی و تبدیل شدن ایران به قدرتی فرامنطقه‌ای دنبال می‌کرد. البته این نکته را نیز نباید از نظر دور داشت که انتخاب پارادایم‌های سازش‌گرایی مانند نیروی سوم، موازنه، و ناسیونالیسم مثبت، برای دولت مردان ایران، بیشتر نوعی انتخاب از سر ناچاری و مصلحت‌اندیشی برای تأمین منافع ملی و نه لزوماً گزینه هویتی برای ادغام در نظام جهانی بود و هر زمان که شرایط را فراهم می‌یافتند، دست‌کم برای کسب اعتبار در میان مردم، می‌کوشیدند (ولو در کنش‌های گفتاری و نطق‌های داخلی خود) از نظام جهانی و قدرت‌های شرقی و غربی فاصله بگیرند و مرزبندی هویتی خود را به‌نمایش بگذارند. هرچند همه این مواضع، در نهایت نتوانست منافع ملی ایران را مطابق با دیدگاه رهبران، متولیان، و کارگزاران وقت سیاست خارجی ایران تضمین کند.*

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۶). مقالاتی در جامعه‌شناسی سیاسی ایران. ترجمه سهیلا ترابی فارسانی. تهران: شیرازه.
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۶). پارانوید در ایران. در: جستارهایی درباره تئوری توطئه در ایران. گردآوری و ترجمه محمدابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۲). ایران بین دو انقلاب. ترجمه پیمان فتاحی و احمد گل محمدی. چاپ بیستم.
- آبراهامیان، یرواند (۱۴۰۳). بحران نفت در ایران؛ از ناسیونالیسم تا کودتا. ترجمه محمدابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- آوری، پیتر (۱۳۶۷). تاریخ معاصر ایران؛ از تأسیس پهلوی تا کودتای ۲۸ مرداد. (جلد دوم) ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی. تهران: انتشارات عطایی.
- اتابکی، تورج (۱۳۷۶). آذربایجان در ایران معاصر. ترجمه محمدکریم اشراق. تهران: نشر توس.
- ادیب‌زاده، مجید (۱۳۸۷). زبان، گفتمان و سیاست خارجی: دیالکتیک بازنمایی از غرب در جهان نمادین ایرانی. تهران: اختران.
- ادیب‌مقدم، آرشین (۲۰۱۷). روان‌ملی‌گرایی؛ اندیشه جهانی، تصورات ایرانی. ترجمه علی اصغر محمدعلی‌زاده. بی‌جا.
- ازغندی، علیرضا (۱۳۷۶). روابط خارجی ایران (دولت دست‌نشانده) ۱۳۵۷-۱۳۲۰. تهران: نشر قومس.
- ازغندی، علیرضا (۱۳۷۸). تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران: ۱۳۵۷-۱۳۲۰. تهران: نشر قومس.
- ازغندی، علیرضا (۱۳۸۱). سید حسن مدرس و بازمینی در صورت موازنه عدمی. فصلنامه راهبرد. شماره ۲۶.
- استوارت، ریچارد (۱۳۷۰). آخرین روزهای شاه. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی. تهران: معین.
- انتظام، نصرالله (۱۳۷۱). خاطرات نصرالله انتظام: شهریور ۱۳۲۰ از دیدگاه دربار. به‌کوشش محمدرضا عباسی و بهروز طیرانی. تهران: دفتر پژوهش و انتشارات سازمان اسناد ملی.
- بیات، کاوه (۱۳۷۰). قوام‌السلطنه و ایالات متحده آمریکا. نشریه گنجینه اسناد، شماره ۱.
- پهلوی، محمدرضا (۱۳۴۵). انقلاب سفید. تهران: کتابخانه پهلوی.
- پهلوی، محمدرضا (۱۳۴۹). مأموریت برای وطن. تهران: بنگاه نشر و ترجمه کتاب.
- پهلوی، محمدرضا (۱۳۵۵). به‌سوی تمدن بزرگ. مرکز پژوهش و نشر فرهنگ سیاسی دوران پهلوی با همکاری کتابخانه پهلوی.
- پهلوی، محمدرضا (۱۳۷۱). پاسخ به تاریخ. به‌کوشش شهریار ماکان. پاریس: چاپخانه آسمان.
- پهلوی، محمدرضا (۱۳۸۹). به‌سوی تمدن بزرگ. فرانکفورت: نشر البرز.
- پیرا، فاطمه (۱۳۷۹). روابط ایران و آلمان. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

- تقی‌زاد، سیدحسین (۱۳۷۹). زندگی طوفانی. به کوشش عزیزالله عزیززاده. تهران: انتشارات فردوس.
- ذوقی، ایرج (۱۳۶۸). ایران و قدرت‌های بزرگ در جنگ جهانی دوم. تهران: نشر پاژنگ.
- ذوقی، ایرج (۱۳۷۹). موازنه منفی؛ بحران در سیاست خارجی. نشریه تاریخ روابط خارجی، شماره ۲.
- رمضانی، روح‌الله (۱۴۰۱). تاریخ سیاست خارجی ایران: از صفویه تا پایان پهلوی. ترجمه روح‌الله اسلامی و زینب پزشکیان. تهران: نشر نی.
- رمضانی، روح‌الله (۱۴۰۲). سیاست خارجی ایران ۱۹۷۳-۱۹۴۱ (۱۳۵۳-۱۳۲۰): مطالعه سیاست خارجی ملل در حال‌نوسازی. ترجمه محمدجعفر جوادی ارجمند و صادق قربانی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- روحانی، فؤاد (۱۳۵۳). تاریخ ملی شدن نفت ایران. تهران: انتشارات فرانکلین.
- روحانی، فؤاد (۱۳۵۵). صنعت نفت ایران بیست سال پس از ملی شدن. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- رنجکش، محمدجواد؛ گرامیان، سعیده سادات (۱۳۹۹). ویژگی‌های گفتمان‌های رویکرد به غرب در سیاست خارجی ایران؛ نمونه‌پژوهی: دوره مصدق (۱۳۳۲-۱۳۲۰) و پهلوی دوم (۱۳۵۷-۱۳۴۲). دوفصلنامه غرب‌شناسی بنیادی، ۱۱(۲).
- زونیس، ماروین (۱۳۷۰). شکست شاهانه. ترجمه عباس مخبر. تهران: انتشارات طرح نو.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۳). سیاست خارجی، عرصه فقدان تصمیم و تدبیر. مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۴). رابطه غیریت و هویت در میان ایرانیان. تهران: فرهنگ گفتمان.
- خلیلی، محسن (۱۳۸۵). نقدی از دیگر-ایران‌شناسی انگلیسی‌ها. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱(۲).
- خلیلی، محسن؛ حمیدی، سمیه (۱۳۹۰). تحلیل گفتمان مقوله سیاست خارجی در مذاکرات نخستین مجلس شورای ملی مشروطیت. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۶(۴).
- چرنوف، فرد (۱۳۸۸). نظریه و زبرنظریه در روابط بین‌الملل: مفاهیم و تفسیرهای متعارض. ترجمه علیرضا طیب. تهران: نشر نی، چاپ اول.
- سریع‌القلم، محمود (۱۳۷۹). سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران: بازنگری نظری و پارادایم ائتلاف. مرکز تحقیقات استراتژیک ریاست جمهوری.
- سریع‌القلم، محمود (۱۳۹۲). ایران و جهانی شدن: چالش‌ها و راهکارها. مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام. چاپ پنجم.
- سند مجلس شورای ملی (۱۳۳۳). شرح مذاکرات و سخنرانی‌های مجلس شورای ملی، دوره ۱۸، جلسه ۲۶، شماره مسلسل ۲۶، شماره سند ۲۷۳۱.
- سیف‌پور فاطمی، نصرالله (۱۴۰۰). گزند روزگار: خاطراتی از تحولات خلیج فارس در آستانه جنگ جهانی دوم، مجلس چهاردهم، و بحران آذربایجان (۱۳۲۵-۱۳۱۷). تهران: مرکز نشر شیرازه.
- شوکت، حمید (۱۳۸۵). در تیررس حادثه: زندگی سیاسی قوام‌السلطنه. تهران: اختران.
- شیخ‌الاسلامی، محمدجواد (۱۳۶۸). سیمای احمدشاه. تهران: نشر ماهی.
- صادقی، سیدشمس‌الدین (۱۳۸۸). درآمدی بر علل بیگانه‌ستیزی و بیگانه‌هراسی در فرهنگ سیاسی معاصر ایران. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۴(۴).
- صحرائی، علیرضا؛ خلیلی، محسن؛ منشادی، مرتضی؛ روح‌الله (۱۳۹۸). پیوستار قدرت در

- سیاست خارجی از دیدگاه فروغی. پژوهشنامه ایرانی سیاست بین‌الملل، ۷(۲).
- صفایی، ابراهیم (۱۳۷۱). اشتباه بزرگ ملی شدن نفت. تهران: کتابسرا.
- عظیمی، فخرالدین (۱۳۹۱). بحران دموکراسی در ایران: ۱۳۳۲-۱۳۲۰. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی و بیژن نوذری. تهران: نشر آسیم.
- علم، اسدالله (۱۳۷۱). یادداشت‌های علم. به‌کوشش علینقی عالیخانی (۶ جلد). تهران: انتشارات کتابسرا.
- علم، مصطفی (۱۳۷۷). نفت، قدرت و اصول: پیامدهای کودتای ۲۸ مرداد. ترجمه غلامحسین صالحیار. تهران: چاپخش.
- فاتح، مصطفی (۱۳۳۵). پنجاه سال نفت ایران. تهران: انتشارات شرکت سهامی چهر (سهامی چاپ). فرمانفرمائیان، منوچهر؛ فرمانفرمائیان، رخسان (۱۳۷۷). خون و نفت: خاطرات یک شاهزاده ایرانی. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه. تهران: ققنوس.
- فروغی، محمدعلی (۱۳۷۸). مقالات فروغی. جلد اول. تهران: نشر توس.
- فیلیس، اندرو برادلی (۱۳۹۱). برسازي. در: مارتین گریفیث، نظریه روابط بین‌الملل برای سده بیست و یکم. ترجمه علیرضا طیب. تهران: نشر نی.
- فوران، جان (۱۳۹۲). مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی. ترجمه احمد تدین. تهران: نشر رسا.
- فولر، گراهام (۱۳۷۳). قبله عالم. ترجمه عباس مخبر. تهران: نشر مرکز.
- قوام‌السلطنه (۱۳۲۴). شرح مذاکرات مجلس چهاردهم؛ مورخه ۲۸ بهمن ۱۳۲۴. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. شماره سند ۲۱۷۶.
- کاتم، ریچارد (۱۳۷۱). ناسیونالیسم در ایران. ترجمه فرشته سرلک. تهران: نشر گفتار.
- کرزن، جورج ناتانیل (۱۳۸۸). ایران و قضیه ایران (جلد اول). ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کوورت، پال (۱۳۹۲). به‌سوی یک نظریه برساخت‌انگاران از سیاست خارجی. در: سیاست خارجی در جهان: بر ساخته. ویراسته و نودولکا کوبالکووا. ترجمه مهدی میرمهدی و علیرضا خسروی. تهران: پژوهشگاه مطالعات راهبردی.
- کی استوان، حسین (۱۳۲۹). سیاست موازنه منفی در مجلس چهاردهم. تهران: مرکز فروش کتابخانه سقراط. چاپ تابان.
- گازیورسکی، مارک (۱۳۷۱). سیاست خارجی آمریکا و شاه: ایجاد یک حکومت سلطه‌پذیر در ایران. ترجمه جمشید زنگنه. تهران: خدمات فرهنگی رسا.
- لاجوردی، حبیب (۱۹۸۶). مصاحبه با مظفر بقایی کرمانی. پروژه تاریخ شفاهی ایران. دانشگاه هاروارد. ۱۰ آوریل ۱۹۸۶، نوار شماره ۷، در دسترس در:
- Iranhistory.net/baghaee-kermani0
- لسانی، ابوالفضل (۱۳۵۷). طلای سیاه یا بلای ایران. تهران: امیرکبیر.
- لینکلتر، اندرو (۱۳۹۳). نواقع‌گرایی، نظریه انتقادی و مکتب برسازي. ترجمه علیرضا طیب، تهران: اداره نشر وزارت امور خارجه.
- متقی، ابراهیم (۱۳۷۸). جهت‌گیری سیاست خارجی و نقش ملی ایران از کودتا تا انقلاب اسلامی بین

سال‌های ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷. نامه مفید، شماره ۱۹.

مدیرشانه‌چی، محسن (۱۳۷۷). سیاست خارجی ایران در دوران مصدق. فصلنامه اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره ۱۳۱ و ۱۳۲.

مشیرزاده، حمیرا (۱۳۸۴). برساخت‌انگاری به‌عنوان فرانظریه در روابط بین‌الملل. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۶۵.

مشیرزاده، حمیرا (۱۳۹۱). نظریه سازه‌انگاری متعارف و پژوهش در روابط بین‌الملل و استلزامات پژوهشی. دوفصلنامه پژوهش سیاست نظری، دوره جدید، شماره ۱۲.

مصدق، محمد (۱۳۵۷). نطق‌های دکتر مصدق. تهران: انتشارات امیرکبیر.

مصدق، محمد (۱۳۷۰). خاطرات و تألمات مصدق. کتاب دوم: مختصری از تاریخ ملی شدن صنعت نفت در ایران. به‌کوشش ایرج افشار. تهران: انتشارات علمی.

مظاهری، محمدمهدی؛ ملایی، اعظم (۱۳۹۳). دولت، هویت و سیاست خارجی در ایران معاصر (۱۳۹۰-۱۳۰۴). فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۲(۷).

مک‌گی، جورج (۱۳۶۹). سه گزارش پیرامون ملی شدن صنعت نفت. ترجمه غلامرضا نجاتی. تهران: شرکت سهامی انتشار.

منوری، سیدعلی (۱۳۹۵). ساخت و تثبیت دیگری در روابط خارجی ایران؛ از تکوین حکومت صفوی (۹۰۷ق/ ۱۵۰۲م) تا ده سال نخست تأسیس نظام جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۸ش/ ۱۹۸۹م). فصلنامه سیاست. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۴۶(۳).

موحد، محمدعلی (۱۳۷۸). خواب آشفته نفت، جلد چهارم: از کودتای ۲۸ مرداد تا سقوط زاهدی. تهران: کارنامه.

موسوی‌نیا، سیدرضا (۱۳۹۴). از رئالیسم کلاسیک تا رئالیسم ایرانی: تحلیل نظری روابط خارجی ایران با قدرت‌های بزرگ (۱۹۷۹-۱۵۰۱). فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۴(۱۵).

میرترابی، سید سعید (۱۳۹۶). تحلیل رابطه تعاملی ناسیونالیسم نفتی در ایران و تحولات ساختاری بازار نفت جهانی. فصلنامه تحقیقات سیاسی بین‌المللی دانشگاه آزادشهر. شماره ۳۳.

میرزاصالح، غلامحسین (۱۳۹۲). خاطرات سیاسی قوام‌السلطنه. تهران: معین.

میرسپاسی، علی (۱۳۸۷). روشنفکران ایران؛ روایت یأس و امید. ترجمه عباس مخبر. تهران: مرکز.

میساری، نزار (۱۳۹۲). مطالعه موردی اسلام در سیاست خارجی ایالات متحده. در کوبالک‌کوا، وندولکا (۱۳۹۲). سیاست خارجی در جهان برخاسته. ترجمه مهدی میرمحمدی و علیرضا خسروی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

نجاتی، غلامرضا (۱۳۷۸). جنبش ملی شدن صنعت نفت و کودتای ۲۸ مرداد. تهران: شرکت سهامی انتشار.

نهادندی، هوشنگ (۱۳۵۵). مبانی سیاست مستقل ملی. فصلنامه راهبرد نوین. شماره ۸۰. برگرفته از سخنرانی نوش نهادندی در سمپوزیوم بین‌المللی سیاست مستقل ملی در پاریس.

واردی، احمد (۱۳۹۱). زندگی و زمانه محمد علی فروغی. ترجمه عبدالحسین آذرننگ. تهران: نشر نامک.

ونت، الکساندر (۱۳۸۶). نظریه اجتماعی سیاست بین‌الملل. ترجمه حمیرا مشیرزاده. تهران: مرکز چاپ و انتشار وزارت امور خارجه.

همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۸۰). اقتصاد سیاسی ایران از مشروطه تا پایان پهلوی. ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی. تهران: مرکز.

همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۸۵). تضاد دولت و ملت در ایران. ترجمه علیرضا طیب. تهران: نشر نی.

هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۳۷۴). سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۰۰). تهران: البرز.

هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۳۷۹). تاریخ روابط خارجی ایران: از ابتدای صفویه تا پایان جنگ جهانی دوم. تهران: امیرکبیر.

هویدا، فریدون (۱۳۶۵). سقوط شاه. ترجمه ح. الف مهران. تهران: نشر اطلاعات.

یرگین، دنیل (۱۳۷۶). تاریخ جهانی نفت. ترجمه غلامحسین صالح‌یار. تهران: انتشارات اطلاعات.

Guzzin, S. & Leander, A. (2006). *Constructivism and International Relations: Alexander Wendt and His Critics*. London: Routledge.

Onuf, N. G. (2002). *Worlds of our Making: The Strange Career of Constructivism in International Relations*. London: Routledge.

Reus-Smith, Ch. (2005). *Constructivism, Theories of International Relations*. Palgrave: Mc Milan Books.

Ruggie, J.G. (2018). *Constricting The World Polity: Essays in International Institutionalization*. London: Routledge.

Tabatabai, A. (2020). *No Conquest, No Defeat: Iran's National Security Strategy*. Oxford University Press.

Wendt, A. (2002). Agent-Structure Problem in International Relations Theory. *International Organization*, 41(3).